

Musul Kazası'nın Cizyegüzârları ve Bölgesel İlişkileri (XVII. Yüzyılın Son Çeyreği)

Oğuzhan Samıkıran*

Poll Tax (Jizya) Payers of the Mosul Kaza and Its Regional Relationships (The Last Quarter of 17th Century)

Abstract ■ To determine the contribution of the poll tax registers (jizya defters) on the history of Ottoman non-Muslims and the Ottoman city has been considered as a problem within the scope of the relationship between the Ottoman city and the non-Muslims.

The main purpose of the research is to reveal the both urban and rural settlements of non-Muslims in Mosul Kaza; the characteristics of migrations and immigrants; the spatial organization of crafts; the regional relations of Mosul and the effects of variola.

The objectives of the research are: What are the urban-rural population and the income level? What is the impact of the conceptual confusion in the register terminology to determine both social and demographic features? What is the relationship between the quantities and qualities of crafts and the features of mahallas (quarters)? What is the reason of disproportion in the number of master-apprentice? What is the relationship between the contents of poll tax registers that belong to the cities which have border for neighboring countries and the Ottoman border policies? What is the relationship between the spread of variola and weaving?

This research is based on the poll tax register of the Mosul Kaza dated 1103/1691-92. Various documents and registers in the Ottoman Archives (in İstanbul) and sharia court records of Diyarbakır and Mardin have been used in order to interpret the data in the register.

The following findings have been obtained: 49% of the native non-Muslims in the kaza have been habitant in the city and 64% of them was ednâ (low-class in terms

---

* Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi.

of income level). The rate of ednâs in rural areas was 77%. In the city, the migrants from rural areas (the rate is 29%) and different cities (the rate is 61%) have been encountered. Rencbers who constituted the majority of scattered (perakende) poll taxpayers that are classified as “who do business/work in the city” and “who are pass-byers” included porters, crafts and capital owners. The majority of rencbers, architects, jewelers, saddlers, weavers, and the craftsmen who composed of the sub-sectors of weaving was in the mahalla of Dergâh-ı Nestûrî. The crafts who played role in the production of the river transportation vehicles had concentrated in the same mahalla. Some Muslim apprentices worked with non-Muslim masters. The rate of apprentices in the city was 13%. The rate of immigrant apprentices was 26%. 1/3 of the jewelers and 31% of the sword maker was composed of immigrants. There were no non-Muslim bakers, butchers, millers and horseshoers in Mosul. The variola mainly affected the tailors, rencbers, weavers, painters, and carpenters. The traces of the Ottoman poll tax have been founded in the proverbs.

The rural poverty has been higher than the urban poverty even if there was no significant difference between rural and urban population in terms of non-Muslims. The low income level in the rural areas in addition with the employment areas and the trade that the administrative and geographical location of Mosul provided directed labor, craft and capital (low or high) owners to the city and particularly the busy mahallas of the city.

Keywords: Poll Tax (Jizya) Registers, Non-Muslims in the Ottoman Empire, Jews and Christians of Mosul, Crafts and Craftsmen of the Middle East, Migrations and Immigrants in the Middle East, Smallpox in the Ottoman Empire, Turkish and Arabic Proverbs

Giriş

Osmanlı, cizye tahsilinde “mükellefiyet yaşı”nın tespitinde sorunlar yaşıyordu.¹ Bu sorunları aşmada geliştirdikleri yöntem ve uygulamalara dair bilinenler sınırlıdır. Tournefort, cizye tahsiliyle kafa ve boyun gelişimi arasındaki ilişkiyi vurgulamıştır: “Cizye ödemesi gerekenleri saptamak için, bir iple boyun ölçüsü alınır; daha sonra ipin iki ucu, ölçüsü alınan şahsın dişleri arasına konup ölçü tam iki katına çıkarılır; eğer baş ipe hiç değmeden bu ölçünün içinden geçiyorsa o şahsın cizye ödemesi gerekir, eğer başı geçmiyorsa cizye vermez.”²

1 Boris Christoff Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)”, Şinasi Altundağ (çev.), *Belleten*, VIII/32 (1944), s. 623.

2 Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Ali Berktaş (çev.), Stefanos Yerasimos (ed.), (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013), I, s. 249.

Fiziksel gelişim ve iktisadi vaziyet ile cizye mükellefiyeti arasında bağı açıklayan veriler mevcuttur. Mesela emred ve mürâhık (bıyığı terlemiş oğlan) olduğu ve büluğa ulaştığı kanıtlandığında, kişi cizyegüzâr/cizye mükellefi (cizye ödeyen kimse) olabiliyordu.³ Büluğa ermeyenlerden cizye alınmazdı.⁴ Kazanç sağlamasını önleyen kötürümlük, noksanlık, felçlik veya hastalıklı olmak gibi sahih özrü olmayanlardan tahsil edilirdi.⁵ Ayrıca geçimini sağlayacak uğraşa iktidarı olmayıp sadakalarla geçinenler,⁶ pîrî fâni (oldukça yaşlı) olduğu ve kîsb u kâra (iş ve kazanca) kadir olmayıp fakirliği onaylananlar ödemezdi.⁷ Nafakanın kazanılmasına engel olan elin/kolun yaralı olması da yükümlülüğü önlüyordu.⁸ Bedenen olgun ve sıhhatli olması, iaşesi için bir uğraşa sahip olması, ticaretle⁹ geçimini sağlaması, yani bir amele kadir olması kişiye külfet getiriyordu. Yani kîsb u kâr karşılığında cizye ödüyordu.¹⁰ Kısacası mükellefiyet, öncelikle kimseye gereksinmeden ekmeğini kazanabilecek güce ve olgunluğa ermeyi ve bunun da ispatını gerektiriyordu.

Bedensel gelişimle birlikte toplumsal ve iktisadi yapıyla doğrudan ilişkili olan “boyun (rekabe) ve kafanın (re’s) ipe ölçümü” uygulamasının, “Kurda ‘boynun niçin kalındır?’ demişler, ‘işimi kendim görürüm de ondan’ demiş”¹¹

3 İstanbul örneği için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Kamil Kepeci (KK.d) nr. 3509, (8 Muharrem 1107/19 Ağustos 1695), s. 133.

4 Sofya örneği için bkz. BOA, KK.d nr. 3509, 26 Temmuz 1695 (14 Zi’l-hicce 1106) , s. 131.

5 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnü’l-Emîn-Dâhiliye (İE.DH) 9/913, 15 Kasım 1691 (23 Safer 1103).

6 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), ‘Ali Emîri-Ahmed II (A.E.SAMD II) 18/1977, 22 Haziran 1694 (28 Şevvâl 1105). “...sağ kolum mecrûh ve ‘amel-mânde ve kâr ve kisbe kâdir olmayub asla menzîlim ve emlâkım ve bir habbem olmayub harabdır geçünürüm bir etmeğe (ekmeğe) muhtâc ...”. Edirne örneği için bkz. BOA, KK.d nr. 3509, 10 Mayıs 1695 (26 Ramazân 1106); “...kâr u kîsb eylemediğimiz ecilden yave cizyesi taleb olunmaz ...”. Edirne örneği için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d) nr. 9848, 14 Temmuz 1667 (22 Muharrem 1078), s. 148.

7 Balıkkesar örneği için bkz. BOA, KK.d, nr. 3508, 16 Nisan 1692 (29 Receb 1103), s. 97.

8 BOA, KK.d, nr. 3509, 31 Temmuz 1694 (8 Zi’l-hicce 1105), s. 26.

9 İstanbul örneği için bkz. BOA, KK.d nr. 3508, s. 48 (sonraki belgenin tarihi: 4 Şa’bân 1103/21 Nisan 1692).

10 Halep örneği için bkz. BOA, MAD.d, 9848, 6 Cemâziye’l-evvel 1077 (4 Kasım 1666), s. 36, Vize ve Kırkkilise için bkz. BOA, MAD.d, nr. 9848, s. 129; BOA, KK.d, nr. 3508, 9 Temmuz 1691 (12 Şevvâl 1102), s. 30.

11 Samed Alizâde, *Oğuznâme (Emsâl-i Mehmedali) XVI. yy.da Yazılmış Türk Atasözleri Kitabı*, Ali Haydar Bayat (haz./yay.), (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992), s. 67; Güvâhî, *Pend-nâme (Öğütler ve Atasözleri)*, Mehmet Hangirmen (haz.), (Ankara: Kültür

atasözleriyle ilişkisi; birçok örf, adet ve inançların zamanla coğrafi şartların, farklı kültürlerle ilişkilerin, dinin ve hâkim devletlerle beyliklerin yaptırımlarının etkisiyle toplumun söz dağarcığına giren cizye uygulamasının kalıntılarını mı işaretler? Nitekim bir olayı veya bir işi temsil yoluyla tanımlamakla birlikte bir hükmü içeren atasözleri,¹² toplumsal ve kültürel kodlu belirli bir vakianın ve tecrübenin değerler süzgecinden geçirilerek fikren onaylanması neticesinde türemektedir.¹³ Ayrıca atasözünü söyleyen kişi “o sözün varacağı yeri, çıktığı yere yaklaştırarak ve benzeterek söyler”.¹⁴ Bir milletin toplumsal ve kültürel açıdan geçirdiği evreleri yansıtan¹⁵ atasözlerini Aksoy, “atalarımızın uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş özsözler” olarak tanımlamıştır.¹⁶ Kısacası atasözlerinin ortaya çıkmasında toplumsal bir gerçek ve yaşantı esas teşkil etmekteydi.

Osmanlı'nın tatbik ettiği vergi uygulamalarının halkın edebî kültürü üzerinde etkili olduğunu gösteren ve emsal teşkil eden en seçkin örnek Musul toplumunun söz dağarcığına yerleşen ve halk ağzıyla (âmmice) kaydedilen bir Musul atasözünde görülmüştür: “Misl Yehûdî mahbûs ‘alâ temittu’ (Yahudi temettüyü¹⁷ ödemekle yükümlüdür)”.¹⁸

Halep toplumunda da benzeri atasöze rastlanmıştır: “Vechu mitl defteri't-temettu' (yüzü temettü defteri gibi)”. Yani insanın hoşlanmadığı bir yüz (vech), tebaa tarafından yine hoş karşılanmayan ve münker kabul edilen vergi defterine (temettu'ât defteri) benzetilmiştir. Çoğunlukla evrilip çevrilmesi neticesinde

---

ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983), s. 65; Şinasi İbrahim, *Durûb-u emsâl-i 'Osmâniyye*, (Kostantiniyye: Matba'a-ı Ebu'z-Ziyâ, 1302), s. 370.

12 Şinasi İbrahim, *Durûb-u emsâl*, s. 509.

13 İhsan Kurt, *Türk Atasözlerine Psikolojik Bir Yaklaşım*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), s. 1-2.

14 Ahmet Vefik Paşa, *Atalar Sözü Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl*, Recep Duymaz (haz.), (İstanbul: Gökkuşbu, 2005), s. 20.

15 Dehri Dilçin, *Edebiyatımızda Atasözleri (1. Kitap)*, (İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1945), s. XIV.

16 Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü I Atasözleri Sözlüğü*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971), s. 36.

17 Temettü', XIX. yüzyılda alınan bir çeşit vergidir.

18 مثل ايهودي محبوبس على تمتع. bkz. Muhammed Ra'ûf el-Gulâmî, *Kitâbü'l-müreddedi'l-emsâli'l-âmmiyyeti'l-Mevsiliyyeti*, Mü'eyyed el-Gulâmî (nşr.), (Bağdâd: Matba'atü's-Şefik, 1384/1964), s. 142.

defterde oluşan buruşuklukla, istemeyerek vergi verenin buruşmuş/bükülmüş/ekşi yüzü kastedilmiştir.¹⁹

Yukarıda geçen atasözündeki “boyun” ibaresi de rastlantı sonucu kullanılmamıştır; çünkü Subhî Tarihi’nde geçen “âmmе-i Nasârâ ve Yehûd ve Kıbt’ın cizye-i rekabeleri²⁰” ibaresi²¹ cizye-boyun ilişkini vurgulamaktaydı. Sözlüklerde boyun kelimesi “uhde” ve “zimmet”; boyuna almak, “taahhüd” ve “zımân”; boyun borcu, “farîza” ve “vâcib ‘ale’z-zimme”; boynu ince, boyun vermek ve boyun kesmek ise “itaat” anlamındadır.²² Boyun olmak ise “kefil, mütekeffil ve zâmin olmak; tazmin ve tekeffül etmek” anlamlarındadır.²³ Nitekim “İslâm Devleti’nin kefaleti altında bulunan” zimmi, “baş üzerine vazedilen” ve devletle ehl-i zimmet arasında “karşılıklı bir muahede” olan cizyeyi ödemekle mükellefi. Aykırı davranmak devletin taahhüt ettiği himayenin kalkmasına, hapis cezasına ve hatta zimminin hayatına mal olabilirdi.²⁴

Musul Kazası²⁵yla bağı bulunan yerli ve yabancı (ecnebi) cizyegüzârların²⁶ sayılarını, yerleşimini ve uğraşlarını ve meslekler açısından kazanın bölgesel

19 وجه مثل دفتر التمتع. bkz. El-Eb Yûsuf Kûşâkçı, *el-Emsâlûş-ş’a’biyyetü’l-Halebiyye ve emsâlû Mârdîn*, (Haleb: Matba’atü’l-İhsân, 1978), el-cüz’ü’s-sânî, s. 580.

20 Araççada rekabe (زَقَبَة), “boyun” anlamındadır.

21 Vak’anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi, Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte 1730-1744 (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, Mesut Aydınar (haz.), (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007), s. 234.

22 Mehmed Ali el-Ünsî, *Kâmûsü’l-lügati’l-‘Osmâniyyeti’l-müsemmâ dıvârü’l-lâmi’âti fi müntehabâti’l-lügâti*, (Beyrût: Matba’a-ı Cerîde-i Beyrût, 1318), s. 130-131.

23 Mertol Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), s. 452.

24 Nedkoff, “Cizye (Baş Vergisi)”, s. 605, 606, 607.

25 Musul Sancağı Bağdat, Şehr-i Zor, Lahsa ve Basra yolu üzerinde bulunuyordu. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d) 40, 135/296. Musul ayrıca Osmanlı’nın doğuda Safevilere karşı sağlam bir seddini (sedd-i sedîdi) oluşturuyordu. BOA, A.DVNS.MHM.d 87, 87/246. İncelenen dönemde Musul Kazası, Musul Eyaleti’nin merkeziydi. Musul Kazası, Diyarbakır’dan Haleb’e giden anayol üzerindeydi. Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (III. ve IV)*, Seyit Ali Kahraman (haz.), (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), I, s. 59a. Musul, Dicle’nin her iki tarafına yayılan bir vilayet olup merkezinin adıyla bilinmekteydi. Kuzeyde Van ve Diyarbakır vilayetleri, batıda (Şehr-i) Zor Mutasarrıflığı, güneyde Bağdat Vilayeti ve doğudaysa İran’la çevriliydi. Şemseddin Samî, *Kâmûsü’l-Âlâm*, (İstanbul: Mehrân Matba’ası, 1316), VI, s. 281.

26 Bu çalışmada “yerli” kavramı Musul Kazası’nda bulunma sebebi geçici olmayıp kalıcı olan Musul ahalisini, Musulluyu yani Musul’un yerlisini tanımlamak için kullanılmıştır.

ilişkilerini kapsayan müstakil bir çalışma şu ana kadar gerçekleştirilmemiştir. Ancak Musul'un fiziki, idari, demografik, toplumsal ve iktisadi yapısına ilişkin çalışmalar yapılmıştır;²⁷ ed-Dîveci, çalışmalarında arşiv kaynaklarına başvurmadan genellikle Musul'un ticareti, zanaatı, çarşıları, esnafının nizamı, kiliseleri ve manastırları hakkında bilgiler vermiştir, fakat cizyegüzârlar ve mesleklerine dair herhangi bir bilgiye değinmemiştir.²⁸ Bayatlı tahrir defterlerini kullanmıştır. Fakat sadece cizyegüzârların yaşadıkları köylerle,²⁹ Müslim, Hristiyan ve Yahudi olarak sınıflandırmadan, mahallelerini hane sayılarıyla vermiştir.³⁰ Gündüz'ün çalışmasında ise Hristiyan ve Yahudilerin yaşadıkları mahalleler, köyler ve nüfusları hakkında sayısal veriler sunulmuştur³¹ ve –Bayatlı'dan farklı olarak– miktarlarıyla birlikte 35 esnafın ismi verilmesine rağmen,³² bunların dinî kimliğiyle sakin oldukları mahalleler belirtilmemiştir. Khoury 3813 numaralı defterden yararlanmıştır, ancak verdiği bilgiler sayısal değerlerle sınırlıdır.³³ Rafâ'il Bâbü İshak'ın çalışmasında da Osmanlı'ya ayrılan bölümde Musul'daki Hristiyan ve Yahudilerin mahalleri ve meslekleri işlenmemiştir.³⁴ Hristiyan ve Yahudilerin yaşadığı mahalle ve meslekleri içermemekle beraber hem konu hem yoğunlaştığı dönem

---

“Yabancı” kavramı ise ticaret, zanaat, işçilik, seyahat ve ziyaret gibi sebeplerden farklı bölgelerden Musul Kazası'na gelen Osmanlı reayası için kullanılmıştır. Çelebi yabancıları “gurebâ” olarak tanımlamıştır. Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (III. ve IV)*, s. 402b.

27 Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyâleti*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999); Dina Rizk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul, 1540-1834*, Ülkün Tansel (çev.), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003); Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, 2003).

28 Sa'îd ed-Dîveci, “Kal'atü'l-Mevsil fi muhtelifi'l-'usûri”, *Mecelletü Sûmer*, el-mücellüd'l-'aşir, el-cüz'ü'l-evvelü (1954), s. 1-24; aynı yazar, “Cisrül-Mevsil fi muhtelifi'l-'usûri”, *Mecelletü Sûmer*, XII (1956), s. 1-123; aynı yazar, “el-Mevsil”, *el-Mu'temerü't-tıbbi'r-rebi'l-evvelü li'l-cem'iyyeti't-tıbbiyyeti'l-İrâkıyyeti bi'l-iştirâki ma'fer'ül-cem'iyyeti bi'l-Mevsil*, (1964), s. 1-16; aynı yazar, *Târihü'l-Mevsil*, II, (Basım yeri yok: Basımevi yok, 2001); aynı yazar, “Sinâ'tü'n-nesici fi'l-Mevsil”, *bi-münâsebeti ihtifâlâti'l-münşe'atü'l-'âmmeti li'l-gazeli ve'n-nesici fi'l-Mevsil bi-mürüri* “30” *'âmmen 'alâ bedelihâ bi'l-intâci* 26/03/1957–26/03/1987, (1987); aynı yazar, *Ticâretü'l-Mevsil fi muhtelifi'l-'usûri*, (el-Mevsil: Müdiriyyetü Dâri İbni'l-Esir li't-tubâ'a ve'n-neşri, 2013).

29 Bayatlı, *Musul Eyâleti*, s. 46, 48, 49, 50, 51, 52, 57, 60, 62, 68, 76, 77.

30 Bayatlı, *Musul Eyâleti*, s. 111-117.

31 Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s. 94-95, 144, 146, 147, 154, 159, 160, 162, 163, 165, 167, 168, 170, 175, 184, 187, 188, 237-250.

32 Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul*, s. 103-104.

33 Khoury, *Devlet ve Taşra Toplumu*, s. 47, 60.

34 Rafâ'il Bâbü İshak, *Târihü Nasârâül-'Irâk münzü intişârü'n-Nasrâniyye fi'l-âktâri'l-İrâkıyye ilâ eyyâminâ*, (Bağdad: Matba'atü'l-Mansûr, 1948), s. 122-155.

hem de Musul'un idari statüsü itibariyle araştırmamızın dışında kalan çalışmalar da mevcuttur.³⁵

XVII. yüzyılın sonlarında özellikle kaza merkezlerinin tahririndeki içerik yoğunluğu, yerleşim ve mesleklere dair tespitleri arttırmıştır. Cizye kâğıtları³⁶ ise defterlerdeki kayıtların tespitinde figüran rolünü üstlenmiştir. Söz konusu çalışmalardan farklı ve daha özellikli olan bu araştırmamızın amacı, Musul Kazası'ndaki yerli ve yabancıların şehirde ve kırsaldaki dağılımlarına, mesleklerine ve bölgesel kimliklerine göre yerleşimlerini, iktisadi yapılarını ve kazanın bölgesel ilişkilerini açıklamaktır. Burada serhat şehri olma vasfının, kazayı ve esnafı nasıl etkilediği, ticaret yolu üzerinde ve nehir kenarında bulunan Musul Kazası'ndaki Hristiyan ve Yahudi esnaf ile bu esnafın yerleşim bölgeleri ve aralarındaki bağların keyfiyeti, yabancıların geldikleri şehirlerin neden –kuzeyden güneye bir hat şeklinde düşünüldüğünde– Tokat-Kilis-Halep hattının doğusunda ve güneyde ise –Bağdat hariç– Halep ile sınırlı kaldığı meseleleri üzerinde durulmuştur.

Makalede varılan sonuçların esas dayanağı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Kamil Kepeci Cizye Muhasebe Kalemi Tasnifi'nin 3813 numaralı ve 1103/1691-92 tarihli Musul Kazası'na ait cizye defteridir.³⁷ Bu defter, sadece cizyegüzârların kayıtlı olduğu Musul Kazası'nın merkezindeki mahallelerle kazaya tabi köyleri kapsamaktadır.

1. Musul Kazası'nın Merkezindeki Cizyegüzârlar

Seyyahlar, şehri kısmen de olsa tasvir etmiştir. Mesela 1644'ün baharında Musul'a uğrayan Tavernier şehirde iki köhne kervansarayın olduğunu, şehir içi-nin neredeyse harabeye döndüğünü ve bakımsız çarşıardan ve paşanın küçük konağından başka görülmeye değer bir şeyin olmadığını kaydetmiştir.³⁸ 1655'in

35 Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1998), s. 78-84, 210-212; Davut Hut, "Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006) s. 341-353.

36 Cizye tahsilinden sonra cizyegüzârlara verilen cizye kâğıtlarına *varaka, evrak, tezkere* veya *temessük* de denmekteydi.

37 "Defter budur ki bin yüz üç senesinde Musul Kazası'nda vâki' nefsi-i Musul ve kurâları ve perakende olan cizye alınan kefere tâ'ifesinin esâmeleridir ki kayd olunmuşdur sene 1103 (1691-1692)". BOA, KK.d, nr. 3813, s. 1.

38 Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, Teoman Tunçdoğan (çev.), Stefanos Yerasimos (ed.), (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010), s. 205.

güzünde şehre gelen Evliya Çelebi ise Musul'u "bu çölistânda bir şehir-i ma'mûr" olarak betimlemiştir.³⁹ Seyyahların tasvirindeki zıtlığa dikkat çekilerek, "şehir ve medeniyet algıları" ile şehre dair farklı tasvirleri arasında bağ kurulması⁴⁰ makul karşılanabilir; ancak Tavernier, 1623'ten 1639'a kadar süren Osmanlı-İran savaşlarının üçüncü safhasının Kasr-ı Şirin Anlaşması'yla bitmesinden⁴¹ beş yıl sonra, yani 1053/1643-44'te büyük bir taunun olduğu yıl,⁴² Musul'a gelirken –ki Musul, hududundaki savaşın izlerini hala silememiş olması muhtemeldir– Çelebi takriben on yedi yıl sonra gelmiştir. Bu yüzden Çelebi'nin ziyaretine kadar geçen zamanda Musul'un yeniden imarı da mümkündür.

Hristiyan ve Yahudileri mesleki ve yerleşim dağılımlarına dair, birinci elden kaynaklara nazaran, bilgi sunmasa da Musul'dan sıklıkla geçen Avrupalı seyyahlar Hristiyanlardan bahsetmiştir.⁴³ Mesela Tavernier, Rumlar, Ermeniler, Nesturiler ve Marunilerden bahsetmiştir. 1798'e kadar Nesturiler, Fırat ve Dicle arasındaki kasabaları bırakarak kuzeydeki dağlara yerleşti. Yakubilerin çoğu ise Musul'da ve buraya bağlı köylerde kaldı.⁴⁴ Tavernier ayrıca bir kilisesi olan Kapusenlere de değiniyordu.⁴⁵ Bunlardan bir grup 1636'da Musul'a gelerek hekimlik yapmış ve Musullular da onlara yardımda bulunmuştu, fakat 1724'te Musul'dan ayrıldılar.⁴⁶ Bu süre zarfında hekimlik yapmalarına rağmen, cizye defterinde sadece (perakendelerden) bir hekimin kaydedilmesi ilginçtir (bkz. Tablo-3). Muhtemelen hekimlikleri, kâr güdülen bir meslek icrası dışındaydı ve çift ve emlak ile alakaları olmayıp tıbbi tecrübeleri, insanların sadakalarına mazhar olmalarını sağlıyordu.

Musul'daki Katolikler ise 1747'de on aile Keldani ve on aile Süryanilerden oluşuyordu.⁴⁷ 1754'te Musul'u ziyaret eden Edvard İves şehirde Katolik, Nesturi

39 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (III. ve IV)*, s. 399b.

40 Davut Hut, "Evliya Çelebi ve Musul", *Evliya Çelebi Atlası*, Coşkun Yılmaz (ed.), (İstanbul: Medam Yayınları, 2012), s. 259.

41 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995), III/1, s. 205, 206.

42 Yâsîn bin Hayrullah el-Hatîb el-Ömerî, *Meniyetü'l-udebâ'i fî târihi'l-Mevsilî'l-hadbâ'*, Sa'îd ed-Diveci (nşr.), (el-Mevsil: Matba'atü'l-Hedef, 1374/1955), s. 175.

43 E. Honigmann ve C. E. Bosworth, "Al-Mawsil", *Encyclopaedia of Islam 2nd*, 1991, VI, s. 901.

44 Rafâ'il, *Târihi Nasârâü'l-İrâk*, s. 137.

45 Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 205.

46 Rafâ'il, *Târihi Nasârâü'l-İrâk*, s. 123.

47 Rafâ'il, *Târihi Nasârâü'l-İrâk*, s. 130.

ve Yakubilerin bulunduğunu kaydetmiştir.⁴⁸ Oysaki Çelebi, dönemine dair Musul'daki Hristiyan ve Yahudilere değinmemiştir. Bunda seyyahların tabi oldukları dinî duyguların yaratmış olduğu algının etkili olması muhtemeldir. Bu toplulukların yerleşim, nüfus ve mesleklerine dair veri kıtlığı, cizye tahsiliyle ilgili düzenlemelerin yapıldığı dönemde, XVII. yüzyılın son çeyreğinde, tahrir edilen cizye defterleriyle kısmen giderilmiştir. Önceleri vakıflara hâsıl olan cizye ile hazineye ait olan cizyenin tarh ve tahsilinde bir nizam yoktu. Bu yüzden 1101/1689-90 yılında Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa döneminde cizyenin, üç sınıf üzerinden ve tek elden toplanarak Cizye Kalemî'ne gelir kaydedilmesine ve vakıfların da kendilerine ait cizye hasılatını hazineye almaları kararlaştırılmıştı. Ayrıca âlâ, evsat ve edna⁴⁹ adlarıyla farklı mühürler kazdırılması ve mühür tarihlerinin her yıl değiştirilmesi kabul edilmişti. Devletin cizyeyi tahsiline, cizyegüzârın ise tediye sine delil olarak her yıl farklı renklerde (sarı, beyaz, kırmızı) kâğıtlar hazırlanarak mühürlenmiş ve tahsil esnasında cizyegüzârlara verilmişti.⁵⁰ 1691'den önce de kâğıtlar dağıtılıyordu.⁵¹ Hatta tahsilde maktu veya haneye bağlılık kabul edilmiyordu. Bu, mühürlü ve nişanlı defter gereğince, cizyenin tahsil edilmediğini gösteriyor. 1691'de her bir statünün miktarı önceden ayrı ayrı –fazladan– belirlenerek tezkere şeklinde tahsildarlara verilmeye başlanmıştı. 1691 öncesinde renkli cizye kâğıdı uygulamasına dair bir emre rastlanmadı. Bu, tezkerelerdeki renk uygulamasının 1691'de başladığını gösteriyor. Çünkü J. V. Hammer de “renkli haraç kâğıtları”nın bu yılda yapıldığını belirtmiştir.⁵² Renkli varakalar âlâ, evsat ve edna seviyelerine işaret ediyordu. Bu suretle defterin sonunda “toplam” başlığı altında “kırmızı nefer⁵³ adet 1.686” ve “beyaz nefer adet 34” kaydı düşülmüş olup⁵⁴ bu renkler, cizyegüzârın iktisadi vaziyetine delaletti. Kırmızı ve beyaz renkteki evrakın toplamı 1.720'dir. Oysaki defterdeki tüm cizyegüzârların sayısı 1.576'dır. İki

48 Sa'îd ed-Diveci, *Târihül-Mevsıl*, II, s. 160.

49 Bu kavramlar zengin (âlâ), orta halli (evsat) ve fakir (edna) reayayı tanımlamak içindir. Halil İnalçık, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, 1993, VIII, s. 46.

50 Râşid Mehmed Efendi Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve zeyli*, Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur-Baki Çakır-Ahmet Zeki İzgöer (haz.), (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), I, s. 401-402; *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, Abdülkadir Özcan (haz.), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), s.19; Süleyman Sûdi, *Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)*, M. Ali Ünal (haz.), (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2008), s. 84.

51 Bir örnek için bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Defteri Cizye Muhasebesi (D.CMH) 217/1, 10 Nisan 1690) (Gurre-i Receb 1101).

52 Nedkoff, “Cizye”, s. 634.

53 “Nefer” terimi “cizyegüzâr olan er/erkek kişi”yi tanımlamak için kullanılmıştır.

54 BOA, KK.d, nr. 3813, s. 39.

sayı arasındaki fark, yani 144 sayısı, devletin verdiği evrakın fazlalığıydı; çünkü kâğıtların miktarları ve sınıfları önceki yılın tecrübelerine ve hazinenin ihtiyacına göre⁵⁵ tahminen belirlenmekteydi.

İncelenen defterde cizyegüzârlara düşen cizye miktarı kaydedilmemiştir. Önceki tarihlere ait cizye miktarlarına dair bilgi mevcuttur. Mesela zimmiler, bahaneler ileri sürerek cizyelerini eksik vermişti. Eyaletteki zimmiler devlet için 3 kuruş, tahsildar için de 1 rub' ödemişti.⁵⁶ Cizyegüzârların medeni halleri de dikkate alınmaktaydı. Baş cizyeleri için her sene evlilerden 1'er kâmil kuruş, bekârlardan 0,5 kuruş alınması emredilmişti.⁵⁷ 1691 senesi için de edna olanlardan bir şey talep edilmemişti.⁵⁸

a. Musul'un Yerli Cizyegüzârları

Musul Kazası'nda toplam cizyegüzârların % 45,56'sı kaza merkezinde olup çoğu düşük gelirliydi (bkz. Tablo-1). Cizyegüzârların kaza merkezlerindeki oranlarının ortalaması takriben % 50'ye yakın olduğu ve iktisadi vaziyetlerinin ise müreffeh olmadığı, Trablusşam Eyaleti'ne tabi Hama ve Humus kazalarının cizye defteri örneğinde de görülmüştür. Hama Kazası'nda 513 cizyegüzârın % 53,61'i, Humus Kazası'nda ise toplam 228 cizyegüzârın % 44,44'ü kaza merkezlerindedi.⁵⁹ Hama merkezindekilerin % 50,55'i evsat, % 49,45'i edna iken Humus'un merkezinde evsat % 50,23, edna ise % 49,77 idi.⁶⁰

55 Nedkoff, "Cizye", s. 622.

56 BOA, MAD.d nr. 9834, 18 Haziran 1647, (15 Cemâziye'l-evvel 1057), s. 63.

57 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Defteri Başmuhâsebe Kalemi (D. BŞM.d), 184, (4 Muharrem 1060 (7 Ocak 1650), s. 6.

58 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İbnü'l-Emîn Dâhiliye (İE.DH) 10/980, 23 C 1102 (24 Mart 1691).

59 BOA, MAD.d nr. 3649, s. 3-36 (1102/1690-91).

60 BOA, MAD.d nr. 3649, s. 3-36 (1102/1690-91).

Tablo 1. Musul Şehrindeki Cizyegüzârların Mahallelere Göre Dağılımı

Mahalle	Toplam Nefer	Âlâ	Evsat	Edna	Belirsiz
Dergâh-ı Nestûrî ⁶¹	215	3	77	134	1
Dergâh-ı Ya'kûb	180	2	59	115	4
Kal'a-ı Ya'kûb	143	1	59	82	1
Cemaat-ı Yahudiyân ⁶²	98	-	20	75	3
Kal'a-ı Nestûrî	82	-	25	56	1
Toplam	718	6	240	462	10

Musul, Hama ve Humus'ta cizyegüzârların sakin oldukları mahalleler dinî kimliklerini yansıtıyordu. Hama'nın merkezindekilerin % 78,55'i, Humus'un merkezindekilerinse % 42,86'sı Nasârâ olarak adlandırılan mahalledeydi. Musul'dakilerinse % 44,99'u Yakubi, % 41,36'sı Nesturi ve % 13,65'i ise Yahudi ismiyle anılan mahallede sakindi. Musul'dakilerin iktisadi vaziyetleri sonraki

61 Musul'da Nesturilerin 1000 kişiye ulaştığı, şehrin yakınındaki dağlarda yoğun oldukları, yaklaşık 40.000'e vardıkları ve dağ köylerinde yaşadıkları kaydedilmiştir. Giuseppe di Santa Maria Sebastiani, *Rihletü Sebastiyânî el-Eb Cûzibe Dî Sântâ Mâriyâ el-Kermelî ilâ'l-İrâk senetü 1666 m.*, Betrus Haddâd (trc.), (Beyrût: ed-Dârü'l-'Arabiyyetü li'l-Mevsû'ati, 2006), s. 24. Musul Kazası'nın merkezindeki Nesturiler kastediliyorsa, Dergâh-ı Nestûrî ve Kal'a-ı Nestûrî'dekilerin tamamının Nesturi olduğu bilinmemekle birlikte, verilen 1000 kişilik değer yaklaşık bir değerdir; çünkü deftere göre her iki mahallede sadece cizyegüzârların sayısı 323'tür. Bunlara ailelerin de eklenmesiyle yaklaşık değer bulunur; ancak 40.000 sayısı tartışılır.

62 31 Ekim 1688 tarihli bir fermanla Musul Kazası'ndaki Yahudilerin tahriri 3 Şubat 1689'da gerçekleştirilmişti. Mardin Şer'iyye Sicilleri (MŞS) nr. 248, s. 127, 31 Ekim 1688, (6 Muharrem 1100). İslam beldelerinin bolluk ve müreffeh zamanlarında Yahudilerden, haraç konusunda, noksan talep edilerek kendilerine mühlet tanınmış ve gönülleri bolluğa kavuşturulmuştu. Ancak sonraları taifenin, "emred ve mürâhık" olup haraç vermeye muktedir olanlarıyla birlikte, yeniden tahriri emredilmişti. "Biz maktûa olunmuşuz veyahut haneye bağlıydık" gibi bahanelere karşı da kadılar uyarılmış ve cizyenin "mühimmat-ı seferiye için" hazineye teslimi istenmişti. Kazaya bağlı 'Ayn-ı Safna Köyü reayasından Musul'da bulunan Yahudilerin isimlerini içeren 3 Şubat 1689 tarihli deftere göre kazada sakin Yahudilerin iktisadi vaziyetlerine nazaran yeniden tahriri gerekli görülmüştü. Ancak nef-i Musul'da "tahrirli" Yahudi olmayıp 'Ayn-ı Safna reayasının Musul dâhilinde olduğu ve "icmâl-i sultânî"de kayıtlı bazı Yahudilerin perakende bazılarının ise Musul'da sakin olduğu tespit edilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), 'Ali Emiri Süleyman II (AE.SSÜL. II) 20/2081, 3 Şubat 1689, (12 Rebî'ü'l-âhir 1100). Bu deftere 73 Yahudi kaydedilmişti. Bunlardan 43'ünün isimleri Musul defterinde mevcut olduğu saptanmıştır. BOA, KK.d nr. 3813, s. 15-17.

yüzyılda değişmişti. Bir temessükte⁶³ 301 âlâ, 1988 evsat ve 491 edna olmak üzere toplam 2780 evrak kayıtlıdır. Önceki yüzyılda edna sayısı daha çokken, sonraki yüzyılda evsatın daha fazla olduğu saptanmıştır. İbrenin yönündeki bu değişim çoğu reaya için düşük gelirli statüden orta halli statüye doğru olumlu bir değişimin belirtisi veya hükûmetin vergi gelirlerini arttırmak amacıyla ortaya koyduğu vergi politikası gibi görünse de şunu da unutmamak gerekir ki cizye varakaların sayısı, tahminen belirlendiğinden tezkerelere dayalı kesin yargılardan kaçınılmalıdır.

b. Farklı Eyaletlerden Musul Kazası'na Gelen Yabancı Cizyegüzârlar

Musul Şehri üzerinden tüm beldelere gidilebildiğinden “İrak kapısı” ve “Horasan’ın anahtarı” olarak tanımlanan ve doğuya ve batıya gidenlerin sıklıkla uğradığı Musul,⁶⁴ XVII. yüzyılın son çeyreğinde de bu konumunu yitirmemişti. Cizye defterinde “yabancı reaya” yani farklı eyaletlerden Musul Kazası'na gelenler, *perakende* olarak tanımlanmaktaydı. Münferit belgelerdeyse sıklıkla “perişan” kelimesiyle de birlikte kullanılan perakende, “dağılmış” veya “kayıtlı olduğu idari birimden ayrılmış” reaya işaret etti. Cizye defterlerinde perakendeler iki şekilde sınıflandırılıyor: Çalışan perakendeler ve gelip-giden perakendeler.⁶⁵ Birincisi, tuttuğu işten dolayı şehirdeki ikametleri cizye tahririnden önce başlayıp tahrir sonrasında da devam edenlere, ikincisi ise o vakit tahrir esnasında orada geçici olarak bulunanlara yani “âyende ve revende (gelip-giden)”ye delalettir. Musul’un merkezinde, yerli ve yabancı olarak, 841 cizyegüzârin 133’ü perakendeydi. Bunların 123’ü “defter-i perâkende-i der-müşâferet-i Musul” başlığı altında verilirken,⁶⁶ (43 cizyegüzârdan⁶⁷) 10’u perakende olarak yerliler arasında kayıtlıdır. 10 cizyegüzârin 1’i Dergâh-ı Nestûr’de, 9’u Yahudi mahallesindeydi: Bunlardan 4’ü Mardin’den,⁶⁸ 1’i İmadiye’den,⁶⁹ 1’i

63 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Maliye (C.ML) 448/26539, 7 Şubat 1772, (3 Zi'l-ka'ade 1185).

64 Eş-Şeyhül-İmâm Şihâbeddin Ebî Abdullah Yâkût bin Abdullah el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemül-Büldân*, (Beyrût: Dârü Sâdır, 1397/1977),V, s. 223.

65 Antakya’da perakendeler “işleyen” ve “gelub gidan” diye sınıflandırılmıştır. bkz. BOA, D.CMH, 26681, s. 14 (1106/1694-95).

66 BOA, KK.d, 3813, s. 35-39.

67 Musul Kazası'nın genelinde yerli cizyegüzârlar arasındaki perakendelerin toplamını göstermektedir.

68 3’ü Hatun Köyü’nden, 1’i Bâb-ı Cedid Mahallesi’ndendi.

69 El-İmâdiyye, Musul’un kuzeyinde bir kaledir. el-Hamevî, *Mu'cemül-Büldân*, IV, s. 149. Musul’un 80 km. kuzeyinde olup Yahudi ve Keldanilerin de yaşadığı bir kasabadır. Sami, *Kâmûsül-Â'lâm*, V, s. 3206.

Bağdat'tan, 2'si Halep'ten ve 1'i Diyarbakır'dan gelen yabancılarıdır.⁷⁰ 123 perakende içinde Mardin 16, Diyarbakır 13, Bağdat 9, Cıska 7, Halep 3, Tokat 3, Üsküdar 3, Van 3, Cizre (Cezîre)⁷¹ 3, Kadıköy 3, Acem sakin-i Tahran (مختار/مختار) 2, Bitlis 2, Urfâ 1, Rûhâ 1, Ahıska 1, Erzurum 1, İstanbul 1, Kilis 1, perakende-i Musul Diyarbakır sakin-i Bağdat 1; Alkuş⁷² 5, Ba'şîka⁷³ 5, Akra⁷⁴ 4, Bahzân (عمارة/عمارة) ⁷⁵ 4, Bartalla⁷⁶ 4, Karakuş⁷⁷ 4, Tel'af'er 4, Kermelîs⁷⁸ 3, Nestûrî (Mahallesi) 2, Bâşbeyte 1, Batna⁷⁹ 1, İmadiye 1, İmâm 'Avneddin (إمامنا) 1, Kal'a⁸⁰ kızirinin (كزيرين) perakendesi

70 Diyarbakır merkezine bağlı mahalle ve köylerdeki bazı cizyegüzârların ticaret ve zanaat sebebiyle Musul'a gittiklerini gösteren ve 1102/1690-91 yılına ait Maliyeden Müdevver Defterler tasnifinin 21812 numaralı cizye defteri çürük olduğu için dijital ortama aktarılmadığından ulaşılamamıştır.

71 Cezîre-i İbn-i Ömer olarak da bilinen Cizre, Musul'un yukarısında (kuzeyinde) bir belde olup Musul ile arası üç günlükte. el-Hamevî, *Mu'cemül-Büldân*, II, s. 138.

72 Ahalisi Hristiyan olan bu köy Alkuş Dağı'nın eteğinde kurulmuştur, Musul'a bir buçuk konak uzaklığındaydı. Yâsîn el-Ömerî, *Meniyyetü'l-udebâ*, s. 128.

73 Bâ'şîkâ/Ba'şîka, Dicle'nin doğusundaydı. İçinde hamamların ve bezin satıldığı bir kaysâriyyenin bulunduğu büyük bir çarşıya sahipti. Ahalisinin çoğunluğu Hristiyan olsa da köyde büyük bir cami vardı. Ba'şîka ile Musul arası 3/4 fersahtı. Bu köyün yakınında çarşılı olan büyük bir köyün varlığı aslında el-Hamevî zamanında Ba'şîka ve çevresinin üretici-tüketici için cazip bir konumda olduğuna işaret eder. el-Hamevî, *Mu'cemül-Büldân*, I, s. 324-325.

74 Çelebi zamanında bu köy de bir pazar yeriydi. Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (III. ve IV)*, s. 375b. 1630'da Akra'da Nesturiler yaşıyordu. Rafâ'il, *Târihü Nasârâü'l-İrâk*, s. 132.

75 Bahzân/Bâhzânî, Ba'şîka'nın yakınındaydı. Yâsîn el-Ömerî, *Meniyyetü'l-udebâ*, s. 134.

76 "Şehir gibi bir köy" olarak da tanımlanan ve çarşılı olan Bertullâ/Bartalla (برطल्ली) aynı zamanda paranın döndüğü bir yerdi. Halkı çoğunlukla Hristiyan olmakla birlikte Müslüman cemaate ait bir cami bulunuyordu. el-Hamevî, *Mu'cemül-Büldân*, I, s. 385.

77 Ahalisi Hristiyan olan Karakuş büyük bir köy olup Musul'dan bir konak uzaklıktaydı. Yâsîn el-Ömerî, *Meniyyetü'l-udebâ*, s. 160.

78 Muhtemelen mamur bir çarşısı ve tüccarın varlığından dolayı köy el-Hamevî'ye göre şehri andırırmaktaydı. El-Hamevî, *Mu'cemül-Büldân*, IV, s. 456. Köydeki tüccarın varlığı ise Kermelîs'in anayol (tarîk-i câdde) üzerinde bulunmasından kaynaklanıyordu. Köyün konumu, reayasının perakende olmasına da sebep olmuştu. 25 Nisan 1707'de 123.000 akçe yazısı olan Kermelîs, otuz sene boyunca yıllık sadece 20.000 akçeye fûrûht olunuyordu. Köyün bayındır kılınması için yıllık 31.000 akçe verilmesi koşuluyla malikâne üzere deruhte edilmişti. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tahrir Defterleri (TD.d), nr. 1109, s. 8 (22 M 1109/10 Ağustos 1697).

79 Bâtnâ, Bâtna ve Bâtnâyâ olarak da geçen köy, mamur olup ahalisi Hristiyan ve Musul'a yarım konak uzaklıktaydı. Yâsîn el-Ömerî, *Meniyyetü'l-udebâ*, s. 133.

80 Kal'a-ı Ya'kûb mu yoksa Kal'a-ı Nestûrî mi olduğu bilinmemektedir.

1, yine kizîr⁸¹ perakendesı 1, Tellkeyf⁸² 1, Tell Üsküf⁸³ 1, Ya'küb (Mahallesi) 1 cizyegüzâra sahipken 5'inin memleketi kaydedilmemiştir. Hama'nın merkezinde ise yabancıların sayısı 4'tür, 3'ü Halep'ten 1'i Şam'dandı.⁸⁴ Humus'un merkezinde tamamı 11 olan yabancıların 4'ü Hamadan, 3'ü Halep'ten, 2'si Kayseri'den ve diğerleri ise Şam ve Diyarbakır'dandı (Cıska).⁸⁵ Hama ve Humus'taki yabancıların çoğunluğu Halep'tendi.

Yabancıların bölgesel kimliklerinden, Musul Kazası'na yönelik nüfus hareketlerinin dört yönde olduğu anlaşılıyor: *Birincisi* farklı kentler ve bu kentlerin çevrelerinden Musul'un kaza merkezine doğru gerçekleşen hareketler olup nüfus hareketlerinin % 60,90'ını oluşturuyordu (bkz. Tablo-3). Bu hareket türü, daha çok Selçuklu Türkiye'si devrindeki transit ticaret kervanlarının Antalya ve Alaiye'den İran ve Gürcistan'a doğru giden ana yol üzerindeki Sivas'tan saparak Güneydoğu'ya doğru takip ettiği –ki Basra'ya kadar uzanır– hat⁸⁶ üzerinde bulunan Diyarbakır-Mardin-Musul-Bağdat gibi şehirlerin güzergâhında gerçekleşmişti. Diğer güzergâh ise İstanbul'dan Mısır'a giden kervanların Şam'a niyetlenmeden Halep'ten doğuya kıvrılan koldaki Kilis-Nusaybin-Musul-Bağdat çizgisindeydi. Nitekim Halep'ten Musul'a ticaret kafesi gelmekteydi.⁸⁷ İstanbul hariç tutulursa, yabancıların geldiği şehirler arasında Tokat ve Halep en batıdaki şehirlerdi. Ancak yabancılar arasında Doğu Akdeniz kentlerinden ve Şam'dan tek bir cizyegüzâr dahi yoktu. Muhtemelen bu, tahrir esnasında Musul'da bulunmamalarından kaynaklanıyordu. Çünkü Şam'dakilerin Musul'dakilerle bir bağlantısı vardı. Mesela Seyyah İlyas Hanna el-Mevsilî öncesinde Şam'da yaşamış olup burada akrabaları bulunuyordu.⁸⁸ Diğer taraftan bu, cizyegüzârlar açısından Halep'in, Musul ile Şam, Sayda ve Trablusşam arasında ticari bağlantı sağlayan bir kent işlevi

81 Hangi mahalle kiziri olduğu belli değildir.

82 Büyük bayındır bir köy olup halkı Hristiyan olan Tellkeyf, Peygamber Cercis'in vakfiydi. Yâsîn el-Ömerî, *Meniyyetü'l-udebâ'*, s. 139.

83 Dicle'nin doğusunda büyük bir köydü. el-Hamevî, *Mu'cemül-Büldân*, II, s. 39. Ahalisi zengin Hristiyanlardan oluşuyordu. Yâsîn el-Ömerî, *Meniyyetü'l-udebâ'*, s. 137.

84 BOA, MAD.d, 3649, s. 29, 30, 33, 34 (1102/1690-91).

85 BOA, MAD.d, 3649, s. 9, 10, 11, 12, 34, 36 (1102/1690-91).

86 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi I (1243-1453)* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1995), I, s. 30; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1997), s. 114.

87 BOA, A.DVNS.MHM.d, 36, 47/142 1 Şubat 1579 (4 Zi'l-hicce 986).

88 İlyas Hanna, *İlyas Hanna Seyahatnamesi, Bir Osmanlı Tebaasının Güney Afrika Yolculuğu, 1668-1683*, çev. Bekir Keskin, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010), s. 19.

gördüğüne delildir.⁸⁹ Nitekim “Bilâdü’ş-Şam’ın anahtarı”⁹⁰ olarak bilinen Halep, Şam, Musul, Hama ve Humus kazaları arasında XVII. yüzyılın son çeyreğinde en fazla cizyegüzâr barındıran şehirdi.⁹¹

Farklı kentlerden yapılan nüfus hareketleri, takriben Halep-Kilis-Tokat hattının doğusundaki bölgelerden gerçekleşmişti. Bu hareketlerin çıkış noktalarının % 39,85’i bugünkü Doğu ve Güneydoğu Anadolu sınırları içindeydi. Kuzeyde Tokat güneyde Halep, gezgin ve tacirlerin kesişme noktalarıydı ve Doğuya kıvrılan yolların en önemlileri bu iki şehir üzerinden Musul’a geçmekteydi; Simeon, Tavernier ve Tournefort Tokat’ın Doğu’nun “en mühim” kesişme noktalarından ve “Küçük Asya’nın ticaret merkezi” olduğunu kaydetmiştir.⁹² Aynı zamanda Tokat ordu için, Bağdat’a uzanan askerî bir güzergâhtı.⁹³ Bir kervan için Musul-Tokat arası bir ay sürmekte, Musul’dan gelen kervanın Tokat’a bez, boyalı tülbent ve palamut taşıdığı, önceleri Hintli ve İranlı tacirlerin Musul üzerinden Tokat’a gittikleri, ancak bunun uzun zaman kesintiye uğradığı belirtilmiştir.⁹⁴ Tokat, Musul’daki ticari emtianın, kapamacılar esnafının Musul bezleriyle dükkânlarını süslediği⁹⁵ İstanbul’a götürüldüğü güzergâhtaydı. Halepli, Musullu, Diyarbakırlı, Üsküdarlı, Karamanlı bazı Müslüman tacirler beraberrindeki tüccarla İstanbul’da oturmaktaydı. Öyle anlaşılıyor ki bunlar Bağdat, Basra, Diyarbakır, Musul, Halep, Tokat ve diğer yerlerden İstanbul’a veya ötesine ticari mal taşıyordu. Buralardan mal alıp batıya nakletmeleri, bu şehirlerin ihracat merkezi veya antrepo kent konumunda olduğunu gösteriyor.⁹⁶ O hal-

89 Ne yazık ki Halep cizye defteri, cizyegüzârların mesleklerini içermemektedir. Ayrıca defterdeki cizyegüzârlar, yerli ve perakende olarak sınıflandırılmamıştır. BOA, MAD.d, nr. 1215, s. 4-38 (1103/1691-92).

90 Ed-Diveci, *Târihü’l-Mevsil*, II, s. 117.

91 Halep için bkz. BOA, MAD.d, nr. 1215 (1103/1691-92), s. 4-38; Şam için bkz. Oğuzhan Samıkıran, “Nefs-i Şam Örneğinde Gayrimüslimlerin Nüfus ve Mesleklerine Dair Bir Araştırma”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, III/2 (2014), s. 233; Hama ve Humus için bkz. BOA, MAD.d, nr. 3649, s. 3-36 (1102/1690-91).

92 Hrand Der Andreasyan, *Polonyalı Simeon’un Seyahatnâmesi (1608-1619)*, (İstanbul: Everest Yayınları, 2013), s. 210; Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 53; Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, II, s. 223.

93 Der Andreasyan, *Simeon’un Seyahatnâmesi*, s. 210; Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 53.

94 Der Andreasyan, *Simeon’un Seyahatnâmesi*, s. 213.

95 Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (I. ve II)*, s. 192a.

96 “...kadîmü’l-eyyâmdan (beri) Bağdat ve Basra ve Diyarbekir ve Musul ve Halep ve Tokad ve gayri yerlerden metâ’ alub denk bağlayub doğru İstanbul’a gelub...”. BOA, AE.SAMD. II 20/2171, 22 Aralık 1693 (23 Rebî’ü’l-âhir 1105).

de Musul'daki yabancıların amaçlarından biri, Musul'un ticari imkânlarından ve ticaretin yarattığı istihdam alanlarından yararlanmaktı. Ticari malların çıkış noktası Basra olduğu düşünülürse, Basra'dan batıya doğru ilerledikçe bu malların, nakliye ve diğer masraflardan dolayı, kıymetleri sabit kalmayacaktı. Nitekim tüccar, Hindistan'dan Basra'ya gelen malları almak için bu kentte toplanıyor ve mallarını yine Basra'da satın aldıkları develere yüklüyordu.⁹⁷ İlgili hükümde eskiden Hint, Acem, Bağdat, Basra, Musul, Diyarbakır, Erzurum, Halep, Şam, Tokat ve Anadolu'dan doğrudan İstanbul'a gelmesi gereken tüccar kabilelerinin 1664-65'te Tokat'tan Karadeniz taraflarına yönelmeleri hem tüccar hem de gümrüksüz geçtiklerinden devlet aleyhineydi. Acem Ermenileri ile samurcu zimmiler, tüccarın satın aldıkları benzer malları alıp İstanbul'a uğramadan Karadeniz ve Rumeli üzerinden Tuna'ya oradan Eflak ve Boğdan'a kaçarak, perakende olarak, satmaktaydı. Bu durum, Müslüman tüccarın –keza Musullu tüccarın– mallarına rağbeti azaltarak onları zarara uğrattığından İstanbul gümrüğü eminince Tokat'ta bir memurun oturtulmasına hükmedilmmişti. Memur, Rumeli'ye gitmek için Tokat'a gelen tüccarın yüklerini açtırmadan ve sattırmadan bu yüklerin İstanbul'da açılarak satılmasını sağlayacaktı. Bu karar, Doğu mallarının ticaretini yapan Musul'un ve diğer kentlerdeki tüccarın haklarının korunduğuna ve kısmen Doğu-Batı ticaretini kontrol etme noktasında Tokat'ın bir tür *ticari karakol* olduğuna işaret etti.

Nüfus hareketlerinin *ikinci yönü* Musul'un kırsalından merkezine doğru hareketler olup % 28,57 oranına sahipti. *Üçüncüsü* ise şehir içi hareketlere misal teşkil etmektedir ki nispeti % 5,26 idi. Bölgesel kimliği kaydedilmeyenlerin oranı ise % 4,51'di. Kaza merkezine yönelik nüfus hareketlerinin çıkış noktalarına göre ilk sırayı Mardin, akabinde Diyarbakır ve Bağdat almaktaydı; 133 yabancıların % 15,04'ü Mardin'den, % 10,53'ü Diyarbakır'dan, % 8,27'si Bağdat'tan ve % 5,26'sı İstanbul ve çevresinden yine % 5,26'sı Cıskı'dan ve % 3,76'sı Halep'tendi. Halep, Musul için "Bâbüş-Şam" konumunda olmasına rağmen,⁹⁸ Halep perakendeleri Musul'da daha azdı; çünkü Halep cizyegüzârları, Musul'a ihtiyaç duymadan, ihtiyaçlarını Halep'ten karşılama imkânına sahipti. Hatta Halepli cizyegüzârların daha çok Cebele,⁹⁹ Trablusşam merkezi¹⁰⁰ ve Trablusşam İskelesi¹⁰¹ ile münasebet-

97 Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 247.

98 Ed-Dıveci, *Târihü'l-Mevsıl*, II, s. 117.

99 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), (KK.d, nr. 3820, s. 5.

100 BOA, KK.d nr. 3820, s. 11, 12.

101 BOA, KK.d nr. 3820, s. 23, 24, 25.

leri vardı. Musul'un merkezindeki yabancıların oranı % 15,81'di. Buna karşılık yine aynı dönemde Şam Kazası'nın merkezinde ise toplam 2.424 cizyegüzârın sadece 77'si¹⁰² yani % 3,18'i yabancıydı. Bu değerlerden, Musul'daki yabancıların, şehirdeki cizyegüzârların yaklaşık 1/6'ine denk gelirken, Şam'daki bu değer yaklaşık 1/31'di.

Hareketleri tespit etmek mümkünken bunların sebepleri konusunda, meslekleri bilinse dahi kesin yargılar ortaya atmak mümkün gözüküyor ve perakende oldukları tarihler de bilinmiyor. Ancak Musul'da perakendesi en fazla olan Mardin'in zimmilerinin yaşadığı bazı mahalle ve köyler, XVI. yüzyılın sonlarında da perakende ve perişan bir vaziyetteydi.¹⁰³ 1598'de, Mardin'in Kuseys Mahallesi¹⁰⁴ ile Güleli¹⁰⁵ ve Mansûriye¹⁰⁶ köylerinin cizyegüzârları perakende olmuştu. Mansûriye'de 176 cizyegüzâr sakindi, ancak bunlardan bazıları yine perakendeydi.¹⁰⁷ Ne yazık ki bunların Musul'a mı yoksa farklı bölgelere mi dağıldıkları bilinmemektedir.

Diyarbakır ve çevresinin de XVII. yüzyılın ikinci yarısındaki vaziyeti aynıydı; Tercil'e bağlı Şeddâd ve Ebu'l-Vefâ köyleriyle Ergani'ye bağlı Solâk ve Herçelik köyleri uzun zamandan beri,¹⁰⁸ Amid'e bağlı Gâzi/Tîl Gâzi Köyü ise birkaç sene den beri¹⁰⁹ boş (hâli) ve haraptı. Yine Amid'e bağlı Ak Hüseyin ve Karalı köyleri¹¹⁰ ile Savur'da Saaddedinlü Köyü de boş ve haraptı.¹¹¹ Hükümlerde cizyegüzârları olumsuz etkileyen sebeplere de rastlanmıştır. Mesela cizyedarlar, Cıska zimmilerinden her yıl fazla para talep etmişti.¹¹² Diyarbakır'da Kara ve Kızıl Tamgâ Mukataası'na bağlı esnaftan valilerle mütesellimlerin "uzun-kısa/kısa akçesi" adında akçe talebi esnafın tamamen perakende olmasına neden olmuştu.¹¹³ Ergani'de

102 Şam eyaletindeki cizyegüzârların takriben % 54'ü Şam'ın merkezinde kayıtlıydı. Samıkıran, "Nefs-i Şam", s. 223, 233.

103 MŞS, 259, (15 Zi'l-ka'de 1006/19 Haziran 1598), s. 165, 166 (16 Zi'l-ka'de 1006/20 Haziran 1598), 180, 181 (19 Zi'l-ka'de 1006/23 Haziran 1598).

104 MŞS, nr. 259, 20 Haziran 1598 (16 Zi'l-ka'de 1006), s. 180.

105 MŞS, nr. 259 19 Haziran 1598, (15 Zi'l-ka'de 1006), s. 165.

106 MŞS, nr. 259, 21 Zi'l-ka'de 1006 (25 Haziran 1598), s. 181.

107 MŞS, nr. 248, 29 Kasım 1689, (16 Safer 1101), s. 46.

108 BOA, MAD.d nr. 2742, 16 Kasım 1665 (8 Cemâziye'l-Evvel 1076), s. 39.

109 BOA, MAD.d nr. 2742, 12 Mayıs 1666 (8 Zi'l-ka'de 1076), s. 114.

110 BOA, MAD.d nr. 2742, 24 Şubat 1667 (29 Şa'bân 1077), s. 171.

111 BOA, MAD.d nr. 2742, 19 Nisan 1667 (24 Şevvâl 1077), s. 194.

112 BOA, MAD.d nr. 2931, 3 Kasım 1685 (6 Zi'l-hicce 1095), s. 317.

113 BOA, MAD.d nr. 2935, 16 Kasım 1687 (10 Muharrem 1099), s. 9, 10.

Sakardığın Köyü önceleri boş ve harap iken şen ve abadan edilmiş, fakat tekrar boş kalmıştı.¹¹⁴ Çaruği Köyü de nice zaman boş ve haraptı, ancak –muhtemelen 1670'lerin sonlarından itibaren– on yıldır tasarruf ediliyordu.¹¹⁵ Sonraki yıllarda Diyarbakır'da Şeyh Davud Köyü de boşalarak harabeyle dönmüştü.¹¹⁶

Bağdat'ın ahvali de kötüydü. Bağdat-Musul-Diyarbakır güzergâhı eşkiya-dan dolayı her zaman güvenli değildi. Bağdat tarafından Diyarbakır'a gelmek isteyen tüccar eşkiyadan korkuyordu.¹¹⁷ Ayrıca 1688'de Dicle ve Fırat suyunun çekilmesi,¹¹⁸ 1689'da kıtlık, taun, pahalılık ve kuraklık ölümleri ve göçü tetiklemiştir.¹¹⁹ 1690'da tekrar hortlayan taunun zayıtı önceki salgına göre oldukça büyüktü. Nüfusu azaltmakla kalmamış, çöl Araplarının yağmalarını da kolaylaştırmıştı.¹²⁰ Bağdat havalisindeki Arap eşkiyasının izalesi için Diyarbakır valisinden yardım istenmişti.¹²¹ Arap eşkiyası birkaç yıl boyunca Basra ve çevresini yağlamıştı ve Basra Kalesi'ni kuşatıp Basra-Kürne arası seyahatin kesilmesine ve güney yollarında asayişsizliğe sebep olmuştu.¹²² Bu muhasaranın, Basra'dan Musul'a farklı amaçlarla yapılacak ziyaretleri engellemiş olması muhtemeldir.

Musul'un ticaret yolu güzergâhındaki Tokat'ta da nüfus hareketleri görülmüştür. Tokat'taki çoğu zimminin perakende olup başka sancak ve kazalarda sakin olmaları üzerine, buldukları yerde cizyelerinin tahsili emredilmişti.¹²³

Bu çalışmada yabancıların Musul'a geliş sebepleriyle bunların Musul'a seyahatlerini engelleyen muhtemel sebepler üzerinde durulmuştur. Ancak Musul'dan farklı amaçlarla başka vilayetlere gidenlerden bahsedilmemiştir. Ölümlemlerle

114 BOA, MAD.d nr. 2935, 19 Aralık 1687 (13 S 1099), s. 56-57.

115 BOA, MAD.d nr. 2935, 5 Ocak 1688 (Gurre-i Rebî'ül-evvel 1099), s. 85.

116 BOA, MAD.d nr. 2467, 7 Temmuz 1699), (9 Muharrem 1111), s. 7.

117 BOA, MAD.d nr. 2931, 3 Aralık 1684, (25 Zi'l-hicce 1095), s. 323.

118 'Abbâs el-'Azzâvî el-Mahâmî, *Mevsû'atü târihi'l-'Irâk beyne ibtilâleyni'l-'abdi'l-'Osmâni es-sâni h. 1048 – m. 1638/h. 1163 – m. 1750*, V, (Basım yeri yok: ed-Dârü'l-'Arabîyyetü li'l-Mevsû'âti, tarihsiz), s. 148.

119 el-'Azzâvî, *Târihi'l-'Irâk*, V, s. 150-151.

120 el-'Azzâvî, *Târihi'l-'Irâk*, V, s. 153.

121 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d), 104, 54/225 (Evâsıt-ı Şevvâl 1103/26 Haziran-5 Temmuz 1692).

122 BOA, A.DVNS.MHM.d, 104, 106/474, 107/498 (Evâsıt-ı Rebî'ül-âhîr 1104/20-29 Aralık 1692). Ayrıca bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d nr. 104, 169/768 (Evâhir-i Cemâziye'l-âhîr 1104/27 Şubat-7 Mart 1693).

123 BOA, D.CMH 219/52 3 Ağustos 1690 (27 Şevval 1101).

birlikte çeşitli sebeplerden dolayı geçici veya sürekli olarak Musul'u terk edenler de vardı. Mesela 1651'de dört ay süren tehlikeli bir taun Musul'da ciddi insan kayıplarına sebep olmuş ve günde binden fazla insan hayatını kaybetmişti.¹²⁴ 1672'de pahalılık,¹²⁵ 1084/1673-74'te ve 1087/1676-77'de¹²⁶ Necid çekirgesinin musallatı ve büyük taun,¹²⁷ 1099/1687-88'de yine büyük bir pahalılığın başlayarak 1688'de artması,¹²⁸ 1689'da reayanın yerini yurdunu terk ettiren kıtlık ve yine taun¹²⁹ Musul merkezinin ve kırsalının toplumsal ve iktisadi hayatını olumsuz etkilemişti. Cizye tahririnden sonra, 1114/1702-3'te, dört ay süren taun Musul Şehri'nde günde binden fazla can almıştı.¹³⁰ 1711'de Musul ve çevresinde meydana gelen açlık ve pahalılık da sonunda çoğu insanı göç ettirmişti.¹³¹

2. Musul Kazası'nın Köylerindeki Yerli ve Yabancı Cizyegüzârlar

Musul Kazası cizye defterine göre kırsal kesimdeki cizyegüzârların gelir düzeyinin şehre nazaran daha düşük olması (bkz. Tablo-1, 2), Musul'un art bölgesindeki Hristiyan nüfusun XVII. yüzyıl boyunca önemli ölçüde düştüğü¹³² iddiasını desteklemektedir.

Cizyegüzârlara dair kırsal alanların genel durumunu açıklamak açısından bir kıyaslama yapmak gerekirse, Trablusşam'a bağlı bazı kazaların kırsalındaki cizyegüzârların iktisadi şartlarının Musul'dan pek farklı olmadığı göze çarpmaktadır. Musul kırsalındaki düşük gelirlilerin oranı % 77,41 iken Hama kırsalında bu oran % 70,09, Humus'taysa % 90,91 olduğu saptanmıştır.¹³³

124 Câsim Muhammed Hasan el-'Udûl, "el-Kevârisü ve'l-zavâhirü't-tabî'iyetü fi'l-Mevsil min hilâli mü'ellifâti'l-mü'errihi'l-Mevsilî Yâsîn bin Hayrullah el-Hatîb el-Ömerî", *Dirâsâtü Mevsiliyyetü*, 13 (2006), s. 6.

125 el-'Azzâvî, *Târihi'l-İrâk*, V, s. 123.

126 Yâsîn el-Ömerî, *Meniyyetü'l-udebâ'*, s. 175.

127 el-'Azzâvî, *Târihi'l-İrâk*, V, s. 125.

128 el-'Azzâvî, *Târihi'l-İrâk*, V, s. 149.

129 el-'Azzâvî, *Târihi'l-İrâk*, V, s. 150-151.

130 el-'Udûl, "el-Kevâris", s. 7.

131 Süleymân Sâ'îğ el-Mevsilî, *Târihü'l-Mevsil*, el-cüz'ü'l-evvelü, (Mısır: el-Marba'atü's-Selefiyyetü, tarihsiz), s. 271; Besim Darkot, "Musul", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, 1979, VIII, s. 744.

132 Bruce Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), s. 47.

133 Hama merkezindeki cizyegüzârların oranı % 53,61 iken kırsal alanda bu % 46,39'a düşmüştür. Kır ile kent arasındaki farkın en yüksek olduğu Humus Kazası'nın merkezi %

Tablo 2. Musul Kazası'nın Köylerindeki Cizyegüzârların Dağılımı

Köyler	Toplam Nefer	Âlâ	Evsat	Edna	Belirsiz
Tellkeyf	230	1	74	152	3
Karakuş	228	4	36	187	1
Alkuş ¹³⁴	82	3	18	61	-
Kermelîs	43	-	5	37	1
Bartalla	43	-	3	40	-
Ba'şika	29	-	4	24	1
Batna ¹³⁵	27	-	8	19	-
Tellkeyf Perakendesî	21	-	-	21	-
Tell Üsküf	17	-	2	14	1
Bâşbeyte Perakendesî	15	-	1	14	-
Toplam	735¹³⁶	8	151	569	7

Tellkeyf perakendesî ve Bâşbeyte perakendesî ibarelerinin maksadı tam olarak anlaşılammıştır (bkz. Tablo-2). Çünkü “Tellkeyf perakendesî”nden Tellkeyf’i terk eden reaya mı anlaşılmalı, aksine başka bir köyden veya mezradan ayrılıp Tellkeyf’te veyahut Tellkeyf’e yakın bir arazide konaklayan bir topluluk mu anlaşılmalıdır? Kırsal alana dağılmış bu reayanın durumu, şehirlerdeki “müteferrik (ayrılmış, dağınık, parçalı) mahalleler”e benzer bir statüyü çağrıştırmaktadır. Reayası fakir olan Tellkeyf, Hz. Cercis en-Nebî Evkafı köylerinden olup çevresinde kayıtlı köy olmamakla birlikte yolcuların geçidi üzerinde bulunan bir köydü. Hatta sularını dahi üç saatlik yoldan getirmekteydi. Maktu¹³⁷ olan

95,18, kırsalı ise % 4,82 oranında cizyegüzâr ihtiva ediyordu. BOA, MAD.d nr. 3649, s. 3-36 (1102/1690-91). Hama ve Humus havalisinde bazı köylerin ahali zulüm, vergilerin çokluğu ve Arap eşkiyasının istilalarıyla dağılmış ve arazileri boş kalmıştı. BOA, A.DVNS. MHM.d nr. 102, 79/358 22 Kasım-1 Aralık 1691 (Evâ'il-i Rebî'ü'l-evvel 1103).

134 1747'de bu köyde Katoliklerden 100 aile sakindi. Rafâ'il, *Târihü Nasârâü'l-İrâk*, s. 130.

135 Rafâ'il, Batna/Bâtınâyâda 1747 yılında 200 Katolik ailenin olduğunu kaydetmiştir. Rafâ'il, *Târihü Nasârâü'l-İrâk*, s. 130. Cizye defterindeki sayı (sadece cizyegüzâr) ile Rafâ'il'in verdiği sayı (cizyegüzâr olmayan aile efradı da dâhil) arasında çok önemli bir fark var.

136 Oysaki Kamil Kepeci'nin 3813 nolu defterine dayanılarak 1691'de Hristiyan nüfusunun sayıldığı ve kırsaldaki yetişkin erkek sayısının 754 olduğunu ileri sürülmüştür. Khoury, *Devlet ve Taşra Toplumu, 1540-1834*, s.47.

137 Maktu, reayadan tahsil edilecek cizye miktarının önceden kararlaştırılması anlamına gelmektedir. Mehmet Genç, “Mukâtaa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, 2006, XXXI, s. 129.

12.512 akçe cizyelerini her yıl vakfa ödemelerine rağmen, cizyedarlarca mağdur edilmekteydi ve eşkıyadan dolayı çoğu reayası köylerini terk etmişti. Âlâ, evsat ve edna olarak cizyelerini ödeyemeyen reaya, yine eskisi gibi maktu veya deftere göre (yani mühürlü ve nişanlı defter gereğince hane üzerinden) veyahut en düşük miktarla (edna) ödemeyi dilemişti.¹³⁸ Bunlara rağmen XVIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, 1747’de, Tellkeyf’te toplam 150 Katolik aile mevcuttu.¹³⁹ Başbeyte Köyü’ne dair geçen tek kayıt ise “Başbeyte Köyü perakendeleri” idi. Bu, Başbeyte’deki cizyegüzârların tamamının dağıldığına işarettir.

Yukarıda Musul’un merkezine yönelik üç çeşit nüfus hareketinden bahsedilmişti. *Dördüncü* hareket türü ise Musul’un kırsal alanları arasındaydı. Bu hareketin failleri, yerliler arasına kaydedilen yabancılar olup Tellkeyf, Karakuş, Kermelîs, Ba’şîka, Tell Üsküf, Batna ve Alkuş’ta perakende olarak kaydedilen 33 neferden oluşuyordu.¹⁴⁰ Tellkeyf’te 4 neferin (edna) 2’si Behendivâ Köyü’nden, diğer 2’si ise Bâkûfa Köyü’ndendi.¹⁴¹ Karakuş’taki 15 perakendeden (14’ü edna) sadece 1’i Mardinliydi. Keremlîste 3,¹⁴² Ba’şîka’da 4;¹⁴³ Tell Üsküf’e Bahzân Köyü’nden gelen 1 perakende kayıtlıydı. Batna’da 2¹⁴⁴ ve son olarak Alkuş’taysa 4 perakende¹⁴⁵ sakindi. Bu reyanın çevreye dağılma sebeplerine dair bir belgeye rastlanmamıştır; ancak XVII. yüzyılın ilk yarısında Musul’un köylerinde çaresizlik, baskı ve saldırılardan dolayı göç olduğu kayıtlıdır. Bu yüzden devlet, serhat bölgesini ıslah maksadıyla vergileri üç aya kadar affetme kararı almıştı.¹⁴⁶ Ba’şîka, Orta Harâb Mezrası ve bazı yerler mamur kılınması için ulemaya tevcih edilmişti.¹⁴⁷

138 BOA, KK.d nr. 3509, 21 Temmuz 1695 (9 Zi’l-hicce 1106), s. 124.

139 Rafâ’il, *Târihü Nasârâü’l-İrâk*, s. 130.

140 BOA, KK.d nr. 3813, s. 23, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 34.

141 Bu isimle anılan iki köy mevcuttu: Birinin ahalişi Hristiyan, diğerinin ise Müslümandı. Köylerin her ikisi de Hz. Nebî Yunus Vakfî köylerindendi. Yâsîn el-Ömerî, *Meniyyetü’l-udebâ*, s. 133.

142 2’si ednadır.

143 Tamamı ednadır.

144 Tamamı ednadır.

145 Tamamı ednadır.

146 Murat Alanoğlu, “86 Numaralı Mühimme Defterinin Özeti Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 208-209.

147 BOA, MAD, 2742, s. 67 (10 Receb 1076/16 Ocak 1666).

1084/1673-74'te, Musul ve civar köyler tauna ve çekirge istilasına maruz kalmıştı.¹⁴⁸ Son çekirge istilası üzerinden birkaç sene geçmişti ki Necdî çekirgesinin yine Musul kırsalındaki yağmur kıtlığı çeken tarlaları istila etmesiyle Musul'da açlık ve pahalılığı tetiklemişti. Bunun üzerine birçok insan iâşesini temin için göçmüştü.¹⁴⁹ 1087/1676-77'deki kuraklık da gıda fiyatlarının yükselmesine ve açlığa yol açmıştı.¹⁵⁰ 1099/1687-88'de de çekirgeler yine köylünün ekinlerine zarar vermişti. 1100/1688-89'daki çekirge istilası, kuraklık ve pahalılık reyanın perakende olmasına neden olmuş ve hatta ekim yapılmasına rağmen bir habbe dahi alınamamıştı.¹⁵¹ Bunlara ilaveten bazı belgeler, Musul kırsalına ilişkin genel bir fikir yürütülmesini sağlayacak niteliktedir. Mesela Bârgîreli Sağır Köyü, Körmezîn? (كورمزي),¹⁵² Sahâkiyye/İshâkiyye (hâric-ez-defter) (Bâkire-i Sağır'ın yakınında), Oyalı bin İlyas Hurdaçoban (ابوإلياس حرداچوبان),¹⁵³ Hacebe Kürk (حاجه كورك),¹⁵⁴ Yüzikendî Mezrası'nın¹⁵⁵ yakınında bulunan Şevrek, Arpa Depe¹⁵⁶ ve Şeyh Nûr¹⁵⁷ gibi köy ve mezraların uzun zaman boş kaldığı ve harap olduğu saptanmıştır. Ba'şîka'nın yakınlarında olan Âhîcûk Mezrası da senede 2.000 akçe Musul Hazinesi'ne verilmek üzere tasarruf edilmesi için tevcih edilmiş, ancak mutasarrıfının terk-i diyar etmesiyle mezra boş kalmış ve harap olmuştu.¹⁵⁸ Belîn Harâsı (بلين حارس) Mezrası da aynı sebepten viran olmuştu.¹⁵⁹

3. 24 Haziran 1694 Tarihli Hükme Göre¹⁶⁰ Musul'daki Cizyegüzârlar

1691-92 tahririnden yaklaşık iki yıl sonra cizyegüzârların şikâyetleri üzerine yazılan 1694 tarihli hüküm, farklı değerler sunmaktadır. Valiler ve tahsildarlar, Musul'un merkezi ve köylerindeki cizyegüzârların yıllık ödedikleri 55.975 akçe

148 el-'Udûl, "el-Kevâris", s. 6.

149 el-'Udûl, "el-Kevâris", s. 10.

150 el-'Udûl, "el-Kevâris", s. 12.

151 Yâsîn el-Ömerî, *Meniyetü'l-udebâ'*, s. 175-176.

152 BOA, MAD nr. 2935, 25 Aralık 1687 (19 Safer 1099), s. 66.

153 BOA, MAD nr. 2935, 26 Aralık 1687 (20 Safer 1099), s. 67.

154 BOA, MAD nr. 2935, 27 Mart 1688 (24 Cemâziye'l-evvel 1099), s. 198.

155 BOA, MAD nr. 2935, 9 Nisan 1688 (7 Cemâziye'l-âhîr 1099), s. 218.

156 BOA, MAD nr. 2935, 8 Temmuz 1688 (9 Ramazân 1099), s. 352.

157 BOA, MAD nr. 2935, 21 Temmuz 1688 (22 N 1099), s. 366.

158 BOA, MAD nr. 2935, 28 Ocak 1688 (24 Rebî'ül-evvel 1099), s. 112-113.

159 BOA, MAD nr. 2935, 28 Ocak 1688 (24 Rebî'ül-evvel 1099), s. 113.

160 BOA, C.ML nr. 342/14069 24 Haziran 1694 (gurre-i Zi'l-ka'de 1105).

ispençeden fazlasını toplamaktaydı. Ayrıca reayadan bazılarının ölümü, bazılarının perakende olmaları durumlarını daha da ağırlaştırmıştı. Defterhanede yıllık 55.975 akçe maktuları kayıtlıydı. Zimmilerin tahrir edilip maktu olan ispençeden her nefere isabet eden miktarın tahsili için emir istenmişti. Şehirde 957 nefer ve 23.925 akçe maktusu, Tell Üsküf'ün 312 nefer ve 7.800 akçe maktusu, Alkuş'un 314 nefer ve 7.850 akçe maktusu, Bartalla'nın 156 nefer ve 4.100 akçe maktusu olmak üzere toplam olarak 2.307 nefer ve yıllık 55.975 akçe maktuları kayıtlıydı. 1691-92 yılı defteriyle 1694 tarihli hüküm öncelikle nefer sayısı bakımından farklıdır. Ayrıca defterdeki köylerin çoğu hükümde verilmemiştir. İki kaynaktaki nefer sayılarının farklılığı ya emred ve mürâhıkların cizye ünitesine eklenmesinden ya yerini yurdunu terk edenlerin tekrar Musul'a dönmesinden veyahut tahrir esnasında gizlenen veya himaye edilenlerin daha sonra kaydedilmesinden kaynaklanıyordu. Öyle görünüyor ki diğer köylerde sakin cizyegüzârlar 1694'te Tell Üsküf, Alkuş ve Bartalla köylerinin ismi altında kaydedilmiş.

4. Kaza Merkezindeki Cizyegüzârların Meslekleri

İncelenen cizye defterine ilaveten, meslekleri kapsayan aynı döneme ait farklı bir kaynağa rastlanmamıştır. Defterler de çoğu zaman meslekleri tam olarak içermemektedir (XVI. yüzyıl için bkz. Ek-1). Musul'da meslekleri bilenlerin oranı % 96,79'dur. Bu oran, değerlendirmeler için yeterli niceliktedir. Şehirdeki 841 neferden –çıraqlarla (şâkirdler) birlikte– mesleği kayıtlı olan 814 cizyegüzârin % 42,14'ü dokumacılık ve dokumacılığın yan kollarında çalışmaktaydı. Bu koldaki zanaatkârların çoğu Dergâh-ı Nestûri'de (% 30,32'si) ve Dergâh-ı Ya'kûb'da (% 30,30'u) toplanmıştı (bkz.Tablo-3). Mukayese yapmak gerekirse, Hama'nın merkezindeki cizyegüzârların % 27,27'si,¹⁶¹ Humus'takilerin ise % 35,94'ü¹⁶² dokuma ve dokumacılığın yan kollarına kayıtlıydı.¹⁶³ Ancak Hama'da ve Humus'taki cizyegüzârlar arasında dokumacılığa fazla rağbet olmasına rağmen, boyacılığa rastlanmamıştır. Bunun sebebi ya boyacılığın Müslümanların tekelinde olmasından ya da bu şehirlerin başka şehrin boya sanayisine bağımlı olmasındandı.

161 Bu oranı abacı, bûşici, çulha ve çıraqları, çulhibûşî, darakçı, terzi ve çıraqlarla yüncüler oluşturmaktaydı. BOA, MAD nr. 3649, s. 4-9, 29-34 (1102/1690-91).

162 Bu oran bezzaz, çulha ve çıraqları ile terzi ve çıraqlarından oluşuyordu. BOA, MAD, nr. 3649, s. 9-12, 34-36 (1102/1690-91).

163 BOA, MAD nr. 3649, s. 3-36 (1102/1690-91).

37 bennânın 16'sı Dergâh-ı Nestûri'de 13'ünün ise Dergâh-ı Ya'kûb'da ve bennâ çıraklarının da yalnız bu mahallelerde kaydedilmiş olmaları, bu yerlerin nüfus yoğunluğundan (bkz. Tablo-3) ve para dolaşımının merkezleri olduğundandı. Çünkü yapı işlerinin gelişimi ve devamlılığı, toplumun ihtiyacıyla birlikte, geliyile de doğrudan alakalıydı. Bununla birlikte Musul'da Dergâh-ı Nestûri'de (bkz. Tablo-3), Hama ve Humus'ta ise Nasâra mahallelerinde olduğu gibi bennâların/mimarların, çulhalarla¹⁶⁴ kuyumcuların yoğun olduğu mahallelerde toplanmaları, kalabalık semtleri ve para trafiğini takip etmelerindendi. Nitekim nitelikli meslekler (kuyumcular ve kumaş tacirleri gibi), şehir merkezlerinin yakınında faaliyet gösteriyordu.¹⁶⁵ Bu yüzden Dergâh-ı Nestûri, ya şehrin merkezî bir yerindeydi veya oraya yakın bir konumdaydı.

Şam şehrinde toplam 2.424 cizyegüzârın 143'ü (% 5,90'i),¹⁶⁶ Musul'da 1.576 neferin 37'si (% 2,35'i) (bkz. Tablo-3), Hama'da 275 neferin 13'ü (% 4,73'ü) ve Humus'ta ise 217 cizyegüzârın 7'si (% 3,23'ü) mimardı.¹⁶⁷ Defterde bennâ kavramı mevcutken, mimarbaşı kavramı geçmiyor (bkz. Tablo-3); ancak bir hükümde Musullu zimmilerden Mimarbaşı İlyas veled-i Abdülahad ve Demirci Murat veled-i Hadar'dan bahsedilmişti. Fakat defterde bu isimlere rastlanmamıştır. Bunların Van'da buldukları ve Musul valisi tarafından görevlendirildikleri anlaşılıyor. Bu yüzden de cizyeden muaf olmaları muhtemeldi. Musul'daki esnaf taifesi, yaptıkları işten dolayı yiyecek, içecek, giyecek ve diğer asli ihtiyaçlara ilişkin tüm haklarını validen almış ve buna ilişkin mahkemede bir hüccet hazırlanmıştı.¹⁶⁸ Sayısal olarak Musul'daki rençberler¹⁶⁹ ilk sıradaydı (bkz. Tablo-3).

164 Çulha/culha, el tezgâhında bez dokuyan kimsedir. İlhan Ayverdi, *Asırlar Boyu Târihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Kubbealtı Lugatı, 2011), I, s. 614.

165 Andre Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Alfa/Tarih, 2018), s. 223.

166 Samıkıran, "Nefs-i Şam", s. 222-223, 237.

167 BOA, MAD nr. 3649, s. 3-36 (1102/1690-91).

168 BOA, AE.SAMD.II, 90/8944 14 Aralık 1708 (gurre-i Şevvâl 1120).

169 Rençber, sanat ehli ve ehl-i hırfet anlamlarına gelirken rençberlik etmekse alıp-satmak ve ticaret yapmak anlamındadır. Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi*, s. 1494. "Âhar vilâyetlerden gelen rençber ü tüccâr" ibaresi de bunu desteklemektedir. *12 Numaralı Mübimme Defteri (978-979/1570-1571): Özet, Transkripsiyon ve İndeks*, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1996), I, s. 299. Rençberlerin, cizyegüzârların Musul Şehri'nde en yoğun olduğu ve üretim ve pazarlamanın merkezi statüsünde olduğu düşünülen Dergâh-ı Nestûri'de sayıca daha fazla olmaları ve ayrıca dokumacılar ve dokumacılığın yan kollarındaki esnafın toplandığı mahallelerde yoğunlaşmalarına bakılırsa, bu grup, sermaye ve zanaat sahibi ve/veya hamal statüsündekileri

275 neferin bulunduğu Hama'nın merkezi ile 217 nefer cizyegüzârlı Humus'un merkezinde de rencberler çoğunlukta idi. Hama'da rencberlerden sonra kuyumcular (47 cizyegüzâr) ve çulhalar (43) gelirken; Humus'ta da rencberleri çulhalar (64), ekmekçiler (16) ve kuyumcular (13) izlemektedir.¹⁷⁰

Ham ve yarı işlenmiş maddeyle ilgilenen zanaatkârlarla mamul mal üretenler de bbağlarla pabuççular gibi aynı mahalledeydi (bkz. Tablo-3). Pabuç üreten 5 cizyegüzârın 2'si Kal'a-ı Ya'kûb'da sakinken, diğer 2'si "çok usta pabuççuların ve çizmecilerin"¹⁷¹ bulunduğu Diyarbakır'dan, 1'i ise Mardin'dendi. Diyarbakırlılardan biri Köprüyapan Mahallesi'nde pabuççu iken, diğeri Kubad Beğ Mahallesi'nde pabuççu çırağıydı. Diyarbakır cizye defterinde bu isimler kayıtlı değildir. Köprüyapan'da sadece bir çizmeciye rastlanması¹⁷² ve pabuççu çırağının mahalleden ayrılışıyla Kubad Beğ'de sadece bir pabuççunun kalması,¹⁷³ her ikisinin de Musul mazısını temin etmek için şehirden ayrıldığı ihtimalini kuvvetlendiriyor. Çünkü deri tabaklamada ve boyacılıkta kullanılan mazı Halep'e göre Musul'da daha ucuzdu.¹⁷⁴ Ayrıca XVIII. yüzyılın son çeyreğinde bir İngiliz seyyahın bahsettiği Musul'daki "çok nefis sahtiyan" üretimi¹⁷⁵ de cazipti.

Bitlis perakendelerinin tamamı ve Van perakendelerinin ise 2/3'si kürkçülükle uğraşmaktaydı (bkz. Tablo-3). Bunların Musul'da bulunma sebebi muhtemelen kürk ticaretiydi. Çünkü Tavernier'in kervanındaki samur kürk yüklerinden,

---

tanımlamaktaydı. Rencberlerin para karşılığında emek, zanaat ve sermaye (hamal ve bazarırgan gibi) harcayan bir esnaf grubu olduğuna dair Üzeyir beyine gönderilen hüküm için bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d nr. 23, 125/254 10 Kasım 1573 (15 Receb 981); Bağdat beylerbeyine yazılan hüküm için bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d nr. 36, 47/142 1 Şubat 1579 (4 Zî'l-hicce 986); Eflak beyine yazılan hüküm için bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d nr. 46, 124/245 4 Ekim 1581 (6 Ramazân 989); koyun toplayıp satan rencber taifesine dair Şam beylerbeyine yazılan hüküm için bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d nr. 46, 369/856 7 Mart 1582 (11 Safer 990); Mısır beylerbeyine yazılan hüküm için bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d nr. 60, 165/363 22-31 Ocak 1586 (Evâ'il-i Safer 994); BOA, MAD nr. 2935, 15 Ağustos 1688 (17 Şevvâl 1099), s. 396. Ayrıca arabalarıyla rencberlik eden arabacılar esnafı için Edirne kadısına gönderilen hüküm için bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d 74, 31/114, 14 Temmuz 1596 (18 Zî'l-ka'ade 1004).

170 BOA, MAD nr. 3649, s. 3-36 (1102/1690-91).

171 Der Andreasyan, *Simeon'un Seyahatnâmesi*, s. 118.

172 BOA, MAD nr. 3639, s. 25 (1104/1692-93).

173 BOA, MAD nr. 3639, s. 29 (1104/1692-93).

174 M. Sait Türkhan, "18. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Halep" (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2014), s. 53, 54.

175 ed-Dıveci, *Ticâretü'l-Mevsil*, s. 29.

Musul'un samur kürk ticaretinin güzergâhında olduğu anlaşılıyor.¹⁷⁶ Söz konusu bölgelerde kürk ticareti yaygındı. Erzurum'da "çok büyük" bir sansar (zerdevâ) ticareti yapılmaktaydı.¹⁷⁷ Dergâh-ı Nestûri'de ve Kal'a-ı Ya'kûb'da 4'er, Dergâh-ı Ya'kûb'da 3 ve Kal'a-ı Nestûri'de 1 semerci mukimdi. Ulaştırma hizmetlerinde hayvanların rolü dikkate alınırsa palancılar en fazla insan ve ticari mal akışının yoğun olduğu semtlerde konuşlanmış olmalıydı.

---

176 Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 205-206.

177 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, s. 130.

Tablo 3. Musul Şehrindeki Çizyegüzarların Meslek Dağılımı

Meslek	Yerliler				Perakendeler		
	Dergâh-ı Nestürî	Dergâh-ı Ya'küb	Kal'a-ı Ya'küb	Kal'a-ı Nestürî		Yahudi Cemaati	
'Arakcaci ¹⁷⁸		1			1	Halep/Cedid Mah. (Edna)	
Astarıcı	6	5	2	2	1		
Attar					9		
Attâr Çırağı					1		
Babuççu			2			2	Diyarbakır/Köprüyapan Mah., Mardin/Köprüyapan Zımmi Mah. (Evsat)
Babuççu Çırağı						1	Diyarbakır/Kubad Beg Mah. (Edna)
Bakkal					2		
Bardakçı			1			2	Diyarbakır, Cizre (Edna)
Basmacı ¹⁷⁹	1						
Basmacı Çırağı						1	Bağdat (Edna)
Bennâ/Mimar	16	13	1	1		4	Alkuş, Nestürî (Mahallesi), Ya'küb (Mahallesi) (Edna)
Bennâ/Mimar Çırağı	1	1					

178 'Arakçin: Teri çekmesi için kavuğun altına giyilen başlık veya üzerine sarıgün sarıldığı keçeden kılıh. Ayverdi, *Büyük Türkçe Sözlük*, I, s. 158.

179 Tülbent ve pamuklu dokumaların üzerine kalıp basan kimse. Ayverdi, *Büyük Türkçe Sözlük*, I, s. 293.

180 Bezir: Keten tohumundan çıkan yağ. Ayverdi, *Büyük Türkçe Sözlük*, I, s. 360.

MUSUL KAZASI'NIN ÇİZYEGÜZÂRLARI VE BÖLGESEL İLİŞKİLERİ

Bezîrci ¹⁸⁰		3						
Bezîrci Çırağı							1	Ba'şîka (Edna)
Bezzaz ¹⁸¹	7					2		
Boncukçu						5		
Boyacı	12	9						
Boyacı ? (ربويعي)	16	1						
Boyacı Çırağı		6					2	Bahzân, Tel'âfer (Edna)
Bükreci (بوكري) ¹⁸²				2				
Çerçi		5		2		29	1	Tel'âfer (Edna)
Çuka? (صكا)				1			1	Barralla (Edna)
Çulha ¹⁸³	28	16	5	19	7	7	7	Bağdar/Kürnebaşı Mah. (Evsat), Kilis (Evsat), Mardin/Mansûriye Köyü (Edna), Mardin/Bâb-ı Sûr Mah. (Evsat), Alkuş 2 (Edna), Ba'şîka (Edna)
Çulha Çırağı	5	8	1	3	3	4		2 Mardin/1 Bâb-ı Sûr Mah. (Edna), Akra (Edna), Bahzân (Edna)

181 Bez ve mensucat tüccarı. Şemseddin Sami, *Kâmûs*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1999), s. 292.

182 Bekre (بكره)/bükre, makara veya çıkırık anlamındadır. Sami, *Kâmûs*, s. 298. Bükreci ise çıkırıkçı anlamındadır.

183 El tezgâhında bez dokuyan kimse/dokumacı. Ayverdi, *Büyük Türkçe Sözlük*, I, s. 614.

184 Cübbe, elbise üstüne giyilen uzun, bol ve yentleri geniş bir giyecek. Ayverdi, *Büyük Türkçe Sözlük*, I, s. 516. Cübbezâz, muhtemelen bu giysiyi üreten veya satan esnaftandı.

Cübbezâz ¹⁸⁴	1							
Dakkâk (دَقَّاق) ¹⁸⁵	9							
Dakkâk Çırağı	2							
Debbağ		7	1					
Debbağ Çırağı		3						
Dellâl				1				
Demirci	5	15						
Demirci Çırağı		3	1					
Eskici				14	1			Akra (Edna)
Eskici Çırağı				2				
Gömlükçi		1						
Hakkâk (Oymacı)				2				
Hekim (حَكِيم)					1			Bartalla (Edna)
Hizmetkâr						4		Ahıska (Evsat), Halep/Fevk (عَفْ) Mah. (Edna), 'Acem/Tahrân (Edna), Urfa/ Yûkârbaşı (عَفْ) Mah. (Edna)

185 Dakkâk (دَقَّاق), ipek ve pamuk kumaşları tokmaklayan kimsedir. Muhammed Saîd el-Kâsîmî v.dğr., *Kâmûsü's-sâmâ'ati ş-Şâmîyyeti*, Zâfir el-Kâsîmî (nşr.), (Dimaşk: ed-Dârü Talâs li dirâsâti ve't-tercûmeti ve'n-neşri, 1988), II, s. 144.

186 Hummar, muhtemelen sakız gibi yapışkan bir maddenin ismidir. Hummarcı ise zeytinyağının tortusuyla bu maddeyi pişiren veya eritip üzüm bağı sahiplerine satan kişidir. Bu, üzüm bağlarının köklerine sürülürdü. Saîd el-Kâsîmî v.dğr., *Kâmûs*, I, s. 116.

MUSUL KAZASI'NIN ÇİZYEGÜZÂRLARI VE BÖLGESEL İLİŞKİLERİ

Hummarcı ¹⁸⁶	1		1	1		
Irgat ¹⁸⁷	2	2		3		1 Kernelis (Edna)
İbrişimci Çırağı						1 Halep/Bâli Mah. (Edna)
İğci ¹⁸⁸			1			
Kalaycı			1			
Kalıcı (Dökümcü) ¹⁸⁹					4	
Kazâncı			2			
Kazâncı Çırağı						1 Diyarbakır (Edna)
Kazzâz ¹⁹⁰		2				
Kessâr ¹⁹¹		1				
Keşiş	1	1				
Kerâncı						1 Diyarbakır/Şeyh Marât-ı Şark (Evsat)
Kılıççı			1	15		6 Diyarbakır (Edna), Cıska (1Evsat, 4 Edna)

187 Irgat, inşaat amelesidir. MŞS, nr. 259, 1 Ağustos 1598 (28 Zil-hicce 1006), s. 7. Farklı bir kaynakta da amele, rençper, emeği kiratlanan ve ücretli manalarında kullanılmıştır. Tulum, *17. Yüzyıl Türkiye'si*, s. 983.

188 Mıgzel olarak da bilinir. Tulum, *17. Yüzyıl Türkiye'si*, s. 954. İğ, "büküm vererek lifleri iplik haline getirmeye yarayan, bir ucu çengelli veya topuzlu, alt ucuna yakın kısmı şişkince, genellikle ağaçtan yapılmış alet" anlamındadır. Ayverdi, *Büyük Türkçe Sözlük*, II, s. 1376.

189 Kâl, maden külçelerinin eritilerek tasfiye edilmesi işlemini Sami, *Kâmi's*, s. 1032.

190 İbrişimci, İbrişim bükücü, kumaş dokucusu, ipeki anlamlarına gelmektedir. Tulum, *17. Yüzyıl Türkiye'si*, s. 1120.

191 Odun kesicisidir. Saîd el-Kâsimî v.dğr., *Kâmi's*, II, s. 386.

Kılıççı Çırağı	1	1	1	2	Cıska (Edna)
Kilise Hizmetçisi	1				
Kirişçi			5		
Kızır (كرد) ¹⁹²	1	1			
Küsiyecî? (كوسيهج)	1				
Kuyumcu	3	1	1	3	Diyarbakır/Hızır İlyas Mah. (Edna), Perakende-i Musul Diyarbakır sakin-i Bağdat (Evsat), Tokat/Hasangiröglü Mah. (Evsat)
Kuyumcu Çırağı	4	3	1	4	Diyarbakır/Mahzen-i Sâllı Solak (عزیزتايغ) (Edna), İstanbul Rûmiyân (Evsat), Tokat/Suiçmez Mah. (Edna), Tokat/Kölebend (كوليبند) Mah. (Edna)
Kürkcü	1	9	2	5	Bağdat/Meydân Mah.(Edna), Bitlis (Evsat), Bitlis (Edna), Diyarbakır/Şeref Çavuş Mah. (Evsat), Van/Bürşini Mah. (Evsat)
Kürkcü Çırağı		1		3	Diyarbakır/Hac Osman Mah. (Edna), İstanbul/Üşküdar (Evsat), Van/Bürşini Mah. (Edna)

¹⁹² Kethüda anlamındadır.

¹⁹³ Medârî/mederî, tahıl tanelerini samandan çıkaran kimsedir. Fellâhlar bir araya gelerek, harman yerine göre dört veya beş veyahut daha fazla kişiden oluşan bir grup, taneleri sepiyenle ortaktık kurarlardı. Saplara dakkâk tarafından ezilir ve ufatılırdı. Sonunda hububat midrâya (yaba) vasıtasıyla samandan ayrıştırılırdı. Said el-Kâsimî v.dğr., *Kâmis*, II, s. 424-425.

MUSUL KAZASI'NIN ÇIZYEGÜZÂRLARI VE BÖLGESEL İLİŞKİLERİ

Medârcı/Medâr ¹⁹³	1				1					
Medârcı Çırağı	1									
Murâf ¹⁹⁴									1	Bağdar/Haydarhâne Mah. (Edna)
Neccar				26	4					
Neccar Çırağı				1						
Nekkâr ¹⁹⁵	2		8						2	Alkuş, Kermelis (Tamamı Edna)
Nekkâr Hizmetkârı									1	Bilmiyor (Edna)
Palâncı (Semerci)	4		3	4	1					
Renber	61	25	7	5	5	33				Erzurum/sakin-i Âhâ Köyü, 8 Mardin'den (2 Mansûriye ve 2 Gülleli'den), Rûhâ, 2 Üsküdar, Akra, Alkuş, 2 Ba'şlka, Barra, 2 Barralla, Cizre, Kadıköy sakın-i Tebrûz (^{سج}), 2 Kadıköy, 2 Karakuş, Kermelis, Kal'a, Nestûri (Mahallesi), 3 Tel'âfer, Tell Üsküf, Bilmiyor (Edna)
Taşcı	1	4								
Ser-legâncî? (^{سرجانچی})		1								
Savlecî (^{سولجی}) ¹⁹⁶			1			1			1	Mardin/Kuseys Mah. (Evsat)
Şâlcı Çırağı			1							

¹⁹⁴ Keçi kılından çul veya yem torbası dokuyan kimse. Ayverdi, *Büyük Türkçe Sözlük*, II, s. 2184.

¹⁹⁵ Mınkar olarak bilinen bir kalemler/aletle taş veya ağaç oymacılığı ve yontmacılığı yapan kimse. Ayverdi, *Büyük Türkçe Sözlük*, II, s. 2322.

¹⁹⁶ Cevkân, nacak, küllük ve gevgan anlamındadır. Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi*, s. 1555.

¹⁹⁷ Tanbûra olarak bilinen çalgıyı çalan kimse. Sami, *Kânûs*, s. 887; Ayverdi, *Büyük Türkçe Sözlük*, III, s. 3058.

Tanbûracı ¹⁹⁷				1					
Tarakcı	6	1							
Tarakcı Çırağı		1							
Terzi	7	28	31	20			3		Bağdat/Meydân Mah., Van, Cezîre (Edna)
Terzi Çırağı		18	4				6		Bağdat, Akra, Bahzân, Ba'şîka, 2 Karakuş (Edna)
Tüccar	4	2		1	1		2		Bağdat/Şürca Mah., 'Acem/Tahrân (Evsat)
Zebbâl (Çöpçü)									
Zübüncü ¹⁹⁸		1							
دور							1		Bilinmiyor (Edna)
سبلة Çırağı							1		Diyarbakır/Kıtırîbil Köyü (Edna)
Belirsiz	3	5	3	1	3		12		Bağdat/ 2 Kürnebaşı Mah. (Evsat), Diyarbakır/Mollâ Bahâdîn Mah. (Edna), Perakende-i Diyarbakır sakin-i Kerkûk (Evsat), 2 Mardîn (1 Gülleli) (Edna), Bahzân (Edna), Başbeyre (Edna), İmadiye (Edna), İmâm 'Avneddîn (Edna), Kızîr Perakendesi (Edna), Bilinmiyor (Edna)
Toplam	215	180	143	82	98		123		

198 Zübûn, iç kaftan, entari, dolama, kapama ve dolaman anlamındadır. Tulum, *17. Yüzyıl Türkçesi*, s. 1958; Zıbın da denir. Elbise altına giyilen pamuklu kısa gömleğe verilen isimdir. Ayverdi, *Büyük Türkçe Sözlük*, III, s. 3543.

Musul'un iki nehir arasında bulunması ve nehir taşımacılığının yaygınlığı sebebiyle aynı mahalledeki esnaf arasında işbölümü kaçınılmazdı. Keleklerin üretiminde ve işletilmesinde keçi postuna, ahşaba, keçeye ve insan gücüne ihtiyaç duyuluyordu.¹⁹⁹ Yani keçi yetiştiricisi/tüccarı, postları dikmek için terzi, keresteci, marangoz, keçeci, amele gibi grupların istihdamını gerektiriyordu. Debbağ, terzi, marangoz ve demirci gibi esnafın Kal'a-ı Ya'kûb'da yoğunlaşması (bkz. Tablo-3), nehir ulaşım vasıtalarının üretiminde mahallenin rolüne işaretler. Nitekim Musul, Dicle'deki kelek taşımacılığının başlangıç noktası olmakla birlikte aynı zamanda keleklerin merkezi olarak bilinen iki şehirden (diğeri Diyarbakır) biriydi.²⁰⁰

Kaza merkezindeki mesleklere ilişkin veriler yeterliyken, bu, kırsal kesim için geçerli değildir. Buna rağmen "Tellkeyf perakendeleri" başlığı altında 2 rencbere,²⁰¹ Karakuştaysa 1 boyacı,²⁰² 2 demirci²⁰³ ve 1 rencbere²⁰⁴ rastlandı. Perakendeler, mesleklerine göre yedi grupta toplanmıştı: a-Rencberlik b-Dokumacılık ve dokumacılığın yan kollarında çalışanlar c-Metal işleriyle uğraşanlar d-Deri mamulleleriyle ilgilenenler e-Yapı işleriyle uğraşanlar f-Tüccar g-Diğerleri. 123 yabancıunun % 26,82'si rencber, % 8,94'ü çulha, % 7,32'si terzi, % 6,50'si kılıççı, % 6,50'si kürkçü ve % 5,69'u kuyumcuydu (bkz. Tablo-3). Şehirdeki toplam 21 kuyumcunun 1/3'ünün yabancılardan oluşması, İsfahan'a doğru giden ve Tavernier'in de bulunduğu kervanda kuyumcuya rastlanması,²⁰⁵ gümüşün – muhtemelen altının da – İran'da pahalı olması ve İranlıların gümüş merakındandı.²⁰⁶ Mardin, %

199 Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 208.

200 Cengiz Orhonlu-Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi*, XII/17-18 (1963), s. 86, 87; Kelekler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nejat Göyünç, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Belleten*, LXV/243 (2001), s. 655-665; Âmir Bellû İsmail, "el-Eklâkü fi'l-Mevsil min hilâli müdevvenâti'r-rahhâleti'l-ecânibi", *Mecelletü Dırâsâti Mevsiliyyetü*, el-'adedü's-sâdisü'l-'ısrûne, (2009), s. 129-143.

201 BOA, KK.d nr. 3813, s. 23.

202 BOA, KK.d nr. 3813, s. 26.

203 BOA, KK.d nr. 3813, s. 28.

204 BOA, KK.d nr. 3813, s. 29.

205 Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 283.

206 Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 298. Gizlice düşük fiyatla gümüş alıp Acem vilayetine ziyade fiyatla satıldığına, doğuya ve diğer vilayetlere gümüş, altın, kurşun, bakır ve kurşunun kaçırıldığına dair Halep defterdarına yazılan hükümler için bkz. BOA, A.DVNS.MHM.d nr. 27, 164/377 4 Aralık 1575 (12 Ramazân 983); BOA, A.DVNS.MHM.d nr. 28, 11/22 26 Ağustos 1576 (gurre-i Cemâziye'l-âhir 984); BOA, A.DVNS.MHM.d, nr. 39, 128/303 26 Ocak 1580 (8 Zî'l-hicce 987).

24,24 oranla Musul'a en fazla rençber gönderen şehirdi. Toplam 136 rençber arasında yabancıların oranı % 24,26'dır. Farklı kentlerden Musul'a gelen 6 çulhanın 4'ü Mardinliydi (bkz.Tablo-3). Mardin'in Bâbü's-Sûr Mahallesi'nde Müslümanların da dokuma dükkanları vardı.²⁰⁷ Mansûriye'de de bir zimminin terekesinde çulha aletine rastlanmıştır.²⁰⁸ Perakendelerden sadece bir kişi ketenle uğraşıyordu. Musul'a göçen bu ketenci, Diyarbakır'da Şeyh Matâr-ı Şark Mahallesi'ndeki son ketenciydi; çünkü bu mahallede cizye mükellefi olan başka bir ketenci yoktu.²⁰⁹

Kılıççılardan 8'i Diyarbakır ve Cıskâ'dan Musul'a gitmişti (bkz. Tablo-3). 1104/1692-93 ve 1105/1693-94 yıllarını kapsayan makalede kılıççılara rastlanmaması ilginçtir.²¹⁰ Oysaki Diyarbakır'da cizyegüzâr kılıççı esnafının varlığını cizye tezkeresi onaylıyor.²¹¹ Bununla birlikte Cıskâ'nın Ermeni kılıççı çıraklarına Humus'ta da rastlanıyordu.²¹² Musul'da % 3,62 oranında bir kılıççı esnafının kayıtlı olması ve buna karşılık Hama merkezinde % 0,73, Humus'ta ise % 0,46 oranında (bkz. Tablo-5) bir niceliğe sahip olan kılıççılara Şam'daki cizyegüzârlar arasında rastlanmaması, Musul'un hudut şehri olmasından kaynaklanıyordu.

Mardin ve Diyarbakır'dan Musul'a gidenlerden çoğunun ismine 3639 numaralı defterde rastlanmaması, Musul'da kaydedildikleri anlamına geliyor. Ancak Musul cizye defterinde "Diyarbakır Şeref Çavuş Mahallesi Onan veled-i Derviş Kürkcü" şeklindeki kaydın benzeri²¹³ Diyarbakır cizye defterinde de mevcuttu.²¹⁴ Bu kişi, o mahallede kürkçülükle iştigal eden tek kişiydi. Bu, kişinin hem Diyarbakır'da hem de Musul'da kaydedildiğini gösteriyor.

43 yabancıdan sadece meslekleri kayıtlı olanlar Tablo-4'e aktarılmıştır. Bunlar, Tablo-3'teki perakendelerin dışında tutulmuş ve ayrı olarak değerlendirilmiştir.

207 MŞS, nr. 259, 27 Mayıs 1599 (2 Zi'l-kaade 1007), s. 70; MŞS, nr. 203, (21 Nisan 1719 (gurre-i Cemâziye'l-âhir 1131), s. 67.

208 MŞS, nr. 248, 25 Kasım 1689 (12 Safer 1101), s. 40.

209 Bkz. BOA, MAD nr. 3639, (1104/1692-93), s. 6-7.

210 Mehmet Salih Erpolat, "Cizye Defterlerinin Sosyal ve İktisadî Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği", *Akademik Araştırma ve Dayanışma Derneği Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*, 4 (2015), s. 199-201.

211 Diyarbakır-Amid cizyesine tabi edna statüsündeki "Muslu veled-i Birek Kılıççı" Diyarbakır'ın cizyegüzârları arasında bulunmamaktadır. BOA, D.CMH, 236/120 16 Mayıs 1692 (29 Şa'bân 1103).

212 BOA, MAD nr. 3649, (1102/1690-91), s. 36.

213 BOA, KK.d nr. 3813, s. 36.

214 BOA, MAD nr. 3639, (1104/1692-93), s. 35.

Tablo 4. Yerliler Arasına Perakende Olarak Kaydedilmiş Cizyegüzârlar

Meslek	Adet	Geldiği Yer (Şehir/Mahalle)	İktisadi Vaziyeti	Kaydedildiği Mahalle/Köy
Rençber	1	Bilinmiyor	Edna	Dergâh-ı Nestûrî
Çerçi	3	Mardin/Hatun	Edna	Yahudi
Çerçi	1	Mardin/Bâb-ı Cedîd	Edna	Yahudi
Çerçi	1	İmadiye	Edna	Yahudi
Çerçi	1	Diyarbakır	Edna	Yahudi
Kâlcı	1	Bağdat	Evsat	Yahudi
Rençber	1	Halep	Edna	Yahudi
Tüccar	1	Halep	Evsat	Yahudi
Demirci	1	Bilinmiyor	Edna	Karakuş
Demirci	1	Mardin	Bilinmiyor	Karakuş
Rençber	1	Bilinmiyor	Bilinmiyor	Kermelis

İktisadi açıdan zayıf olan Musul'daki Yahudiler, şehirdeki para trafiğinden uzak bir muhitte sakindiler.²¹⁵ Yahudi Mahallesi'ndeki çerçiler (bkz. Tablo-4) muhtemelen Yahudiydi. Çünkü çerçicilik, Yahudiler arasında yaygındı. Mesela Şam'daki çerçilerin % 82,54'ü Yahudiydi.²¹⁶ Cizyegüzârlara ait mülklerin bulunduğu Bâbü'l-Cedîd'de bir Yahudi mabedinin varlığı²¹⁷ Yahudilerin bu mahallede bir cemaate sahip olduğunu gösteriyor. Yahudi Mahallesi'ni tercihlerinin sebebi ya din kaygısıydı ya mesleklerinden dolayı iktisadi bir kaygıydı veyahut her ikisiydi. Bu çerçiler birbirlerine aşınaydı ve bu yüzden grup halinde dolaşmaktaydılar. Nitekim dört çerçiden üçü Mardin'in Hatun Köyü'nden ve biri ise Bâb-ı Cedîd'dendi. Hatta Diyarbakır ve İmadiye'den gelen iki çerçinin de aynı mahallede kaydedildiğine bakılırsa tanışıklardı.

Cizye defterlerde çıraqlara ilişkin kayıtlar sınırlıdır.²¹⁸ Deftere kaydedilecek kimsenin kisb u kâra kadir olması gerekiyor ki bu da ustanın yanında çalıştırdığı

215 Raymond, *Arap Kentleri*, s. 111.

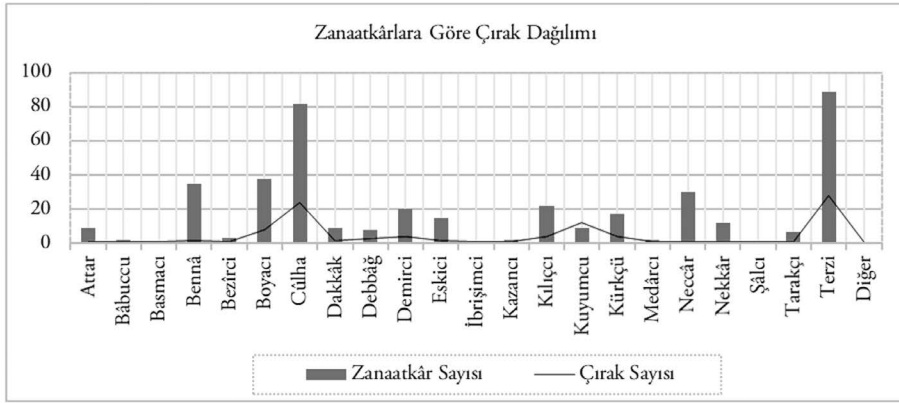
216 Samıkıran, "Nefs-i Şam", s. 234, 237.

217 MŞS, nr. 259, 22 Şubat 1600 (7 Şaban 1008), s. 164.

218 Şam'daki zanaatkârlara tabi çıraqlara rastlanmamıştır. bkz. Samıkıran, "Nefs-i Şam", s. 234-235, 237-239.

ve zanaatını öğrettiği çırağa, en azından iâşesini temin edebileceği seviyede²¹⁹ maddi bir olanak sunmasına bağlıydı. Bu yüzden bazı mesleklerde çıraklara rastlanmaması ya zanaattan sağlanan kazancın ancak ustanın iâşesine yettiği içindi ya da vergiden kaçmanın bir sonucuuydu; çünkü aynı mahallede 16 bennâya karşılık 1 bennâ çırağının varlığı usta-çırak dağılımındaki orantısızlığı gösteriyordu (bkz. Tablo-3). Bazı çıraklar, Simeon'un "emsali yalnız İstanbul'da" olduğunu söylediği ve "çok usta" kuyumculara²²⁰ sahip Diyarbakır'dan Musul'a ustalarıyla birlikte gelmişti. Musul'da Diyarbakırlı iki kuyumcudan biri çıraktı. Muhtemelen usta Diyarbakır'da Hızır İlyas Mahallesi'nde, çırak ise Sâllı Solak Mahallesi'nde kayıtlıydı; çünkü Diyarbakır'da Sâllı Solak'ta, bu çıraktan başka bir kuyumcu yoktu.²²¹ Yine Diyarbakır'da Hacı Osman Mahallesi'ndeki kürkçü çırağı ile Şeref Çavuş Mahallesi'ndeki kürkçü ustası birlikte Diyarbakır'dan ayrılmıştı. Çünkü Hacı Osman'da bu çıraktan başka kürkçülükle uğraşan kimseye rastlanmamıştır.²²²

Grafik-1 Musul Şehrindeki Cizyegüzâr Zanaatkârlara Göre Çırak Dağılımı

Cizye defterinde geçen "şâkird" ve "hizmetkâr" kavramları birbiri yerine kullanılmıştı. Tüm zanaatkârlar içinde çırakların oranı % 12,90'dı. Dokumacılık en fazla çırağa sahipti (bkz. Grafik-1). Çünkü cizyegüzârlar arasında dokumacılık

219 Amid'de, emred olan Astor veled-i Hadar Beşe, Kaftâncı Âvânîs veled-i Garîb'in yanında birkaç sene çıraklık yapmış ve bu süreç zarfında ustası tarafından nafaka ve kisvesi karşılanmıştır. Sonrasında kendi rızasıyla ustasının yanından ayrılmıştır. Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri (DŞS), nr. 316, 5 Nisan 1655 (28 Cemâziye'l-evvel 1065), s. 11a.

220 Der Andreasyan, *Simeon'un Seyahatnâmesi*, s. 118.

221 Bkz. BOA, MAD nr. 3639, (1104/1692-93), s. 28.

222 Bkz. BOA, MAD nr. 3639, (1104/1692-93), s. 4.

yaygındı ve muhtemelen iş yoğunluğu da fazlaydı. Bu, şehre gelecek dokumacı yabancı çırakların oranını arttırıyordu. Musul'daki yabancı çırakların nispeti % 26,67'dir, en fazla rağbet ettikleri zanaatlar terzilik, çulhalık ve kuyumculuktu (bkz. Tablo-3). Hama şehrinde yerli ve yabancı toplam 275 –ki tamamının meslekleri kayıtlıdır– cizyegüzârın % 9,45'i; Humus şehrindeyse 217 cizyegüzârın % 5,53'ü çıraktı. Bu şehirlerde çulha, kuyumcu ve bennâ/mimarların çırakları ön plandaydı (bkz. Tablo-5).

Tablo 5. Hama ve Humus Şehirlerinde Cizyegüzâr Zanaatkârların Çırak Dağılımı²²³

Nefs-i Hama				Nefs-i Humus			
Zanaat	Zanaatkâr	Çırak		Zanaat	Zanaatkâr	Çırak	
		Yerli	Yabancı			Yerli	Yabancı
Çulhalık	41	2	-	Çulhalık	61	3	-
Demircilik	11	5	-	Demircilik	3	2	-
Ekmekçilik	3	3	-	Ekmekçilik	13	3	-
Kılıççılık	-	-	1	Kılıççılık	1	-	1
Kuyumculuk	36	11	-	Kuyumculuk	12	1	-
Mimarlık	12	1	-	Mimarlık	7	-	-
Nalbendlik	1	2	-	Nalbendlik	4	1	-
Terzilik	6	1	-	Terzilik	6	1	-
Toplam	110	25	1	Toplam	107	11	1

5. Musul'da Çiçek Hastalığının İzleri

Cizye defterlerine cizyegüzârların sayıları, meslekleri ve iktisadi vaziyetlerine ek olarak cizyegüzârlara isabet eden hastalığın bedenlerdeki emareleri de eşkâllerin tasviri için kaydediliyordu. Musul ve havalisinde çiçek hastalığı, vücutta kalıcı izlere ve lekelere sebep olmuştu. 1.576 cizyegüzârdan 91'inin eşkâl tasviri “yüzü çiçekli”, “yüzünde çiçek eseri var”, “yüzü çiçek burmuş”, “sol gözü hicrânlı yüzü çiçekli”, “yüzü çiçek bir gözü kördür”, “çopur²²⁴ yüzlü” ve “sol yanağı çopur”

223 BOA, MAD nr. 3649, (1102/1690-91), s. 3-36.

224 Çopur: Çiçek hastalığından dolayı yüzü delik deşik olmuş kimse için kullanılır. Halk arasında *çöpür* olarak da bilinmekte olup eski Türkçede *çöpür*, keçi kılı anlamına gelmektedir. Ayverdi, *Büyük Türkçe Sözlük*, I, s. 606.

gibi ibarelerden oluşuyordu. Buna göre cizyegüzârların yaklaşık % 6'sı çiçek hastalığına maruz kalmıştı. Çiçek izleri en fazla sırasıyla terzi (11 cizyegüzâr), rencber (10), çulha (8) boyacı (6) ve neccar (5) gibi zanaatkârların bedenlerinde görülmüştür.²²⁵ Hastalık, dokumacılıktaki işbölümü zincirini izliyordu; dokumanın hammaddesi üreticiden çulhaya ulaşır, çulhanın, marangozların imal ettiği dokuma tezgâhlarında dokumasından sonra boyanması için boyacıya teslim edilir ve boyanan bez insanların ihtiyaçlarına göre terzilerin ellerinde şekillendikten sonra tüketicilere ulaşırdı. Ayrıca terziler, insanların günlük kullandığı özel eşyalarına da sıklıkla temas ediyordu.

Hastalık emarelerinin sıkça görüldüğü yerler sırasıyla şu şekildeydi: Dergâh-ı Nestûrî (22 cizyegüzâr), Dergâh-ı Ya'kûb (14), Kal'a-ı Ya'kûb (13), Tellkeyf (9), Karakuş (9), Musul'daki perakendeler (9), Yahudi cemaati (8), Başbeyte perakendesi (3), Bartalla (3) ve Tellkeyf Perakendesi (1). İlk iki mahallenin nüfusu yoğun olmakla birlikte paranın sıklıkla dolaşımında olduğu muhitlerdendi. Hastalığın bulaşma riski muhtemelen bu yüzden buralarda yüksekti. Sayısal verilere göre hastalık en fazla Musul'un merkezinde hissedilmişti. Bunların dışında dakkâk, bennâ, taşçı, astarcı, bezzaz, nekkâr, kilise hizmetçisi, hizmetkâr, kılıççı, demirci, debbağ, kibritçi, savleci, çerçi, tarakçı, kürkçü, eskici ve attarlarda da çiçeğin tesiri görülmüştür. Çiçeğe yakalandığı kesin olarak saptanamayan, ancak bedenlerinde izler ve yaralar taşıyan cizyegüzârlar da vardı; yüzü, üst dudağı, alını, kaşları veya gözü nişanlı veya lekeli olanlar, eli veya gözü hicranlılar, boynu veya yüzü eğri olanlar, kör veya bir gözünü kaybedenler, üst dudağı yarık veya alt dudağı gedik olan ve yanağı yaralıları gibi. Alkuş, Ba'sîka, İmadiye, Mardin, Diyarbakır, Bağdat ve İran'dan gelen yabancılarda da hastalığın izlerine rastlanmıştır.

Sonuç

Bu çalışma, Musul şehrindeki gayrimüslim zanaatkârların listesini sunması açısından önemlidir.

1691 cizye fermanından sonra "yoğunlaşan" mufassal cizye defterleri, Osmanlı'daki zimmilerin tarih yazımında önemli bir merhale; çünkü bu defterler zimmilerin yerleşimlerine, mesleklerine ve bölgesel ilişkilerine ışık tutmuştur.

Müeyyidelerini toplumların iktisadi, toplumsal, kültürel ve düşünce yapılarına göre uygulayan Osmanlı, bu yolla, tebaanın edebî mirasının şekillenmesinde ortak rol oynamıştır.

²²⁵ BOA, KK.d nr.3813, s. 1-11, 17, 35-37.

Cizye defterlerindeki verilere göre Musul şehrinde fakir gayrimüslimlerin oranı % 64 iken, Hama ve Humus merkezinde bu oran % 50'ye yakındı. Musul kırsalından kente yapılan göçler % 29 nispetindeydi. Humus'a kıyasla dinî kimliği yansıtan mahallelere yerleşme eğiliminin Musul ve Hama'da daha yüksek olması, Müslim-gayrimüslim ayrışmasının belirginliğine işaretledi. Bu eğilim, muhtemelen Musul'a gelen Mardinli, İmadiyeli ve Diyarbakırlı Yahudi çerçileri Yahudi mahallesine yöneltmişti. Doğrusu çerçilerin, dokumacı ve kuyumcu gibi ticari getirisi yüksek olmayan attar, boncukçu, çerçi, eskici, hakkâk, kâlcı ve kırıçilerin yoğunlaştığı Yahudi Mahallesi'nden başka bir mahalleyi yeğlemeleri için farklı bir sebep gözüküyordu.

Musul Kazası'nda dört çeşit nüfus hareketi saptanmıştır: Çeşitli şehirlerden ve kendi kırsal bölgesinden şehre doğru hareketler, şehir içi hareketler ve Musul'un köyleri arasındaki hareketlerdir ki kırsalda en fazla perakende, Karakuş'taydı. Dördüncü tür hareketler, kırsalın ağırlaşan şartları yanında bazı köylerin anayol üzerinde bulunması ve pazar yeri olmasından kaynaklanıyordu. Musul'da en fazla Mardinli, Diyarbakırlı ve Bağdatlılara rastlanması, bu şehirler için Musul'un öneme işaretledi. Farklı şehirlerden gelenlerin % 40'ı bugünkü Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinden olduğuna bakılırsa, Musul, Anadolu'nun gayrimüslimleri için önemliydi. Musul'daki perakendeler çoğunlukla Tokat-Kilis-Halep çizgisinin doğusundaki şehirlerdendi.

Nüfus hareketlerinin faileri, gelip-geçenler veya kazanç sağlama amacıyla olan perakendelerdi. Şam'a kıyasla perakendelerin sık uğradığı Musul'da Şam, Hama, Humus ve Doğu Akdeniz şehirlerinden cizyegüzârlara rastlanmaması Musul'un, Halep'in gölgesinde kaldığını mı gösteriyor? Trablusşam'da Halepliler çoğunlukta iken, neden Musullu cizyegüzârlar yoktu? Halep cizye defterinde bölgesel kimliklerin kaydedilmediğinden, Halep'e yapılan göçlere ilişkin bilgilere ulaşılmamıştır.

İdarecilerin aç gözlülüğü, eşkiya, kıtlık, taun, pahalılık, kuraklık ve çekirge istilası reyanın dağılmasına neden olmuştu. Bazı köylerin bayındırlaştırılma girişimlerine rağmen, Musul'da cizyegüzârları tamamen dağılan köyler vardı. Musul, Hama ve Humus Kazası'nın kırsalındaki gayrimüslimlerin % 70'ten daha fazlası fakirdi. Yol üzerinde bulunmasının getirdiği dezavantajlar, eşkiya hareketleri, cizyedarların baskısı ve ağır hayat şartlarından birçok reyası dağılmasına rağmen Tellkeyf ve ayrıca Karakuş cizyegüzârlarının en fazla bulunduğu köylerdendi. Musul kırsalında fakir oranının % 77 olması, Başbeyte'nin tamamen dağılması

gayrimüslimler açısından iş ve kazanç kapısı olarak şehirlerin önemine işaret etti. Kırıldaki gerilemiş sadece Musul'da görülen bir vakıa değildi; Hama, Humus ve Şam için de geçerliydi. Humus'taki vaziyetse daha vahimdi; çünkü Humus'un merkezindeki cizyegüzârların oranı takriben % 95 iken, kırıldada bu oran yaklaşık % 5'ti. Bütün bunlardan, gayrimüslimlerin kırıldadan iâşesini sağlayamadığı anlaşılıyor.

Osmanlı'nın Acemle mücadelesi, Musul'un serhat şehri olması ve nehirlere konumu, zanaatkârların ihtiyacı, doğu-batı ticaret yolu güzergâhında bulunmasının getirdiği üstünlüklerle birlikte bunlardan istifade arzusu ve diğer şehirlerin iktisadi ve toplumsal vaziyeti, şehirde icra edilen zanaatların türünü, mekânsal yerleşimlerini ve niceliğini belirleyici etmenler olmuştur. Nitekim Musul'da farklı bölgelerden rençber, çulha, terzi, kılıççı, kürkçü ve kuyumcular vardı. Gayrimüslimler arasında en fazla çırağa sahip dokumacılık, dokuma sektöründeki çıraklar için bir iâşe kapısıydı. Şehirdeki göçmen çırağların oranı % 27 olup çoğunluğu terzi, çulha ve kuyumcuydu. Hama ve Humus'ta da bennâlara ilaveten çulha ve kuyumcuların en fazla çırağa sahip olması, bunların daha yoğun iş hacmi ve iş bölümüne gereksinim duymasındandı. Kılıççı esnafının Musul'da % 4, Hamâ'da % 1, Humus'ta % 0,5 ve Şam'daysa kayıtlı olmaması Musul'un askerî ve stratejik konumunun sonucuydu.

Musul gayrimüslimlerinin takriben % 97'sinin mesleğinin bilinmesi, iktisadi hayatlarına dair tespitleri ve varsayımları güvenilir kılmıştır. Bu oranın % 42'si dokumacılık ve dokumacılığın yan dallarında çalışan zanaatkârlardı. Hama (% 27) ve Humus'taysa (% 36) bu oran biraz daha düşüktü ve buralarda gayrimüslim boyacı esnafına rastlanmamıştır. Musul'da dokumacılık ve yan kollardaki zanaatların % 30'u Dergâh-ı Nestûrî'de, % 30'u ise Dergâh-ı Ya'kûb'da faaldi. Şehrin merkezi bir mevkiinde veya buraya yakın bir yerde bulunan Dergâh-ı Nestûrî astarcı, bezzaz, boyacı, çulha, tokmakçı, tarakçı, mimar, kuyumcu ve kuyumcu çırağlarının çoğunu bünyesinde toplamıştı. Bu vasfı emek, sermeye ve zanaat sahibi rençberlerin çoğunluğunun da ilgisini çekiyordu. Nitekim Musul, Hama ve Humus gayrimüslimleri arasında rençberler sayısal olarak ilk sıradaydı.

En fazla boyacı çırağı, çulha çırağı ve terzi çırağının sakin olduğu Dergâh-ı Ya'kûb ise Dergâh-ı Nestûrî'den sonra bennâ, astarcı, boyacı ve kuyumcu çırağının çoğunlukta olduğu mahallelerden ikincisiydi. Ticaretin omurgasını oluşturan bu zanaatkârların, kervanların, tüccarın veya sermaye ve zanaat sahiplerinin nakliye ihtiyaçlarını karşılayan semerci esnafının % 58'inin bu iki mahallede

ikameti tevafuktur. Dergâh-ı Nestûrî'de, Hama ve Humus'taysa Nasâra mahal-
lelerinde bennâ, çulha ve kuyumcuların ortak semtlerde yoğunlaşmaları, tüketici
ve sermaye sahiplerinin ticari açıdan faal merkezlere yönelme düşüncelerine dair
esnafın zihninde oluşan farkındalık ile yatırım ve alış-verişlerden sağlanacak fir-
satlardan nemalanabilecekleri ve getiri potansiyeli yüksek semtleri tercihlerinden
kaynaklanıyordu.

Van, Bitlis ve Diyarbakırlı kürk tacirleri, mazı ve kürk ticaretinin güzergâ-
hındaki Musul'un olanaklarından yararlanıyordu. Diyarbakırlı kılıççı, ketenci ve
pabuççuları için de Musul bir kazanç kapısıydı. Musul'da debbağlarla pabuççu-
ların aynı mahallede kaydedilmeleri imalatta bir işbölümünün göstergesiydi. İş
bölümü sadece deri sektörüyle sınırlı değildi. Nehir taşımacılığı kelek üretiminde
keçi/koyun yetiştiricisi veya tüccarı, terzi, keresteci, dülgere, keçeci ve amelelerin
ortak rol almasını sağlamıştır. Bunlardan bazılarının Kal'a-ı Ya'kûb'da çoğunlukta
olması büyük olasılıkla mahalleyi nehir nakliyecilerinin uğrağı haline getirmişti.
Ayrıca demirci, demirci çırağı, işçi, kalaycı, kazancı, neccar, çöpçü, kürkçü, deb-
bağ ve debbağ çırağı gibi ticari kazancı kuyumcu ve dokumacılar kadar yüksek
olmamakla birlikte görüntü ve gürültü kirliliğine sebep olan bu mesleklerin sayı-
sal üstünlüğü Kal'a-ı Ya'kûb'daydı.

Hama ve Humus gayrimüslimleri arasında ekmekçilere ve nalbantlara rastla-
nırken, Musul'dakiler arasında bu mesleklere ilaveten kasap ve değirmencilere de
rastlanmaması "Osmanlı'nın hudut politikası"nın bir gereğı miydi? Yani bu mes-
lekler ya devlet emriyle Müslümanların tekelindeydi ya da vergiden muafıydı. Bu
tür verilerin ispatlanması için hudut eyaletlerini kapsayan "Osmanlı'nın Hudut
Politikaları" başlığı altında bir çalışmaya ihtiyaç vardır.

Buna ilaveten Musul'da Müslüman esnafa ilişkin yapılacak benzeri bir çalış-
ma, gayrimüslim esnafla ilgili tespitleri hem olgunlaştıracak hem de artıracaktır.
Çünkü gayrimüslim esnaf arasındaki çırak oranının sadece % 13 olması ya gay-
rimüslim zanaatkarlarla çalışan, ancak Müslüman oldukları için deftere kayde-
dilmeyen çırakların varlığından ya da muafiyet gibi devletin vergi politikasından
kaynaklanıyordu. Gayrimüslim çırakların oranı Hama'da % 9 ve Humus'taysa %
6 gibi düşük seviyelerdeydi.

Bu çalışmada verilen yüzde oranları cizye defterlerindeki kayıtlar dikkate ali-
narak ortaya konmuştur.

Öz ■ Osmanlı kenti–gayrimüslim ilişkisi çerçevesinde cizye defterlerinin, Osmanlı gayrimüslimleri (zimmiler) tarihine ve Osmanlı şehir tarihine katkısını belirlemek araştırmanın problemi olarak ele alınmıştır.

Araştırmanın genel amacı Musul Kazası'ndaki gayrimüslimlerin kentsel-kırsal yerleşimlerini, göç ve göçmenlerin niteliğini, zanaatların mekânsal örgütlenmesini, Musul'un bölgesel ilişkilerini ve çiçek hastalığının etkilerini ortaya koymaktır.

Diğer amaçlarsa şunlardır: Kentsel-kırsal nüfus ve gelir düzeyi nedir? Toplumsal ve demografik karakteristiği belirlemede defter terminolojisindeki kavram karmaşasının etkisi nedir? Zanaatların niteliği ve niceliği ile mahallelerin karakteristiği arasındaki ilişki nedir? Usta-çırak sayısındaki orantısızlığın nedeni nedir? Serhat şehirlerine ait cizye defterlerinin içerikleri ile Osmanlı hudut politikaları arasındaki ilişki nedir? Çiçek hastalığının yayılması ile dokumacılık arasındaki ilişki nedir?

Araştırmanın esasını 1103/1691-92 tarihli Musul Kazası cizye defteri oluşturmuştur. Defterdeki verilerin yorumlanmasında Osmanlı Arşivi'ndeki (İstanbul'da) çeşitli belge ve defterler ile Diyarbakır ve Mardin şer'iyye sicilleri kullanılmıştır.

Araştırmada şu bulgulara ulaşılmıştır: Kazadaki yerli gayrimüslimlerin % 49'u kentte sakin olup % 64'ü ednâ (gelir düzeyi açısından fakir) idi. Kırsaldaki ednâların oranıysa % 77 idi. Kentte kırsal alandan (oranı % 29'dur) ve farklı kentlerden (oranı % 61'dir) göçmenlere rastlanmıştır. “Kentte iş tutanlar” ve “gelip-gidenler” olarak sınıflandırılan perakendelerin çoğunluğunu oluşturan rençberler; hamalları, zanaat ve sermaye sahiplerini kapsamıştır. Rençber, mimar, kuyumcu, semerci, dokumacı ve dokumacılığın yan kollarını oluşturan zanaatkârların çoğunluğu Dergâh-ı Nestûri Mahallesi'ndeydi. Nehir nakliye araçlarının üretiminde rol oynayan esnaf aynı mahallede yoğunlaşmıştı. Bazı Müslüman çıraklar, gayrimüslim ustalarla çalışıyordu. Şehirdeki çırakların oranı % 13'tü. Göçmen çırakların oranıysa % 26 idi. Kuyumcuların 1/3'i, kılıççılarınsa % 31'i göçmendi. Musul'da gayrimüslim ekmekçi, kasap, değirmenci ve nalbantlara rastlanmamıştır. Çiçek salgını en fazla terzi, rençber, çulha, boyacı ve marangoz esnafını etkilemiştir. Atasözlerinde Osmanlı vergi yaptırımlarının izlerine rastlanmıştır.

Gayrimüslimler açısından kırsal ve kentsel nüfus arasında ciddi bir fark olmamasına rağmen kırsal yoksulluk kentsel yoksulluktan yüksekti. Kırsaldaki düşük gelir düzeyi ile Musul'un idari ve coğrafi konumunun sağladığı istihdam alanları ve ticaret; emek, zanaat ve (düşük/yüksek) sermaye sahiplerini kente ve özellikle kentin işlek mahallelerine yöneltmiştir.

Anahtar kelimeler: Cizye Defterleri, Osmanlı'da Gayrimüslimler, Musul'un Yahudileri ve Hristiyanları, Ortadoğu'da Zanaat ve Zanaatkârlar, Ortadoğu'da Göç ve Göçmenler, Osmanlı'da Çiçek Hastalığı, Türk ve Arap Atasözleri

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- BOA, 'Alî Emîri Süleyman II (AE.SSÜL.II), 20/2081
BOA, 'Alî Emîri Ahmed II (AE.SAMD.II), 18/1977, 90/8944
BOA, Bâb-ı Defteri Başmuhâsebe Kalemi (D. BŞM.d), 184
BOA, Cevdet Maliye (C.ML), 342/14069, 448/26539
BOA, Bâb-ı Defteri Cizye Muhâsebesi Kalemi (D.CMH), 26681, 217/1, 219/52, 236/120
BOA, İbnü'l-Emîn Dâhiliye (İE.DH), 9/913, 10/980
BOA, Kamil Kepeci (KK.d), 3508, 3509, 3813, 3820
BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 1215, 2467, 2742, 2931, 2935, 3639, 3649, 9834, 9848
BOA, Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d), 23, 36, 40, 46, 60, 87, 102, 104
BOA, Tahrir Defterleri (TD.d), 195, 308, 660, 1109
Millî Kütüphane, Diyarbakır Şer'iyeye Sicilleri (DŞS), 316
Millî Kütüphane, Mardin Şer'iyeye Sicilleri (MŞS), 203, 248, 259

Yayınlanmış Eserler

- 12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1571): Özet, Transkripsiyon ve İndeks, I, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları 1996.
'Abbâs el-'Azzâvî el-Mahâmî: *Mevsû'atü Târihi'l-'Irâk Beyne İhtilâleyini el-'Abdi'l-'Osmânî es-Sânî h. 1048 – m. 1638/h. 1163 – m. 1750*, el-Mücellledü'l-Hâmis, Basım Yeri Yok: ed-Dârü'l-'Arabîyyetü li'l-Mevsû'âti Tarihsiz.
Ahmet Vefik Paşa, *Atalar Sözü Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl*, haz. Recep Duymaz, İstanbul: Gökkuşbucağı 2005.
Akdağ, Mustafa: *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi 1 (1243-1453)*, I, İstanbul: Cem Yayınevi 1995.
Aksoy, Ömer Asım: *Atasözleri ve Deyimleri Sözlüğü I Atasözleri Sözlüğü*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi 1971.
Alanoğlu, Murat: "86 Numaralı Mühimme Defterinin Özeti Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi", Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2010.
Andreasyan, Hrand Der: *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi (1608-1619)*, İstanbul: Everest Yayınları 2013.

- Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, Abdülkadir Özcan haz., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2000.
- Ayverdi, İlhan: *Asırlar Boyu Tarihî Seyri İçinde Misallî Büyük Türkçe Sözlük*, I-II-III, İstanbul: Kubbealtı Lugatı 2011.
- Bâbü İshak, Rafâ'il: *Târîhü Nasârâü'l-'Irâk münzü intişârü'n-Nasrâniyye fi'l-âktâri'l-'Irâkiyye ilâ eyyâminâ*, Bağdad: Matba'atü'l-Mansûr 1948.
- Bayatlı, Nilüfer: *XVI. Yüzyılda Musul Eyâleti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1999.
- Darkot, Besim: "Musul", *İslâm Ansiklopedisi*, VIII (1979), s. 741-744.
- Dilçin, Dehri: *Edebiyatımızda Atasözleri (1. Kitap)*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları 1945.
- Ed-Dîveci, Sa'îd: "Kal'atü'l-Mevsil fi muhtelifi'l-'usûri", *Mecelletü Sûmer*, el-Mücelledü'l-Âşir, el-cüz'ül-evvelü (Bağdad 1954), s. 1-24.
- .....: "Cisrü'l-Mevsil fi muhtelifi'l-'usûri", *Mecelletü Sûmer*, XII (Bağdad 1956), s. 1-123.
- .....: "el-Mevsil", *el-Mu'temerü't-tıbbî'r-rebî'îl-evvelü li'l-cem'iyeti't-tıbbiyeti'l-'Irâkiyyeti bi'l-iştirâki ma'fer'ül-cem'iyeti bi'l-Mevsil*, (el-Mevsil 1964), s. 1-16.
- .....: *Târîhü'l-Mevsil*, II, Basım yeri yok: Basımevi yok 2001.
- .....: "Sinâ'tü'n-Nesîci fi'l-Mevsil", *bi-münâsebeti ihtifâlâti'l-münş'atü'l-'âmmeti li'l-gazeli ve'n-nesîci fi'l-Mevsil bi-mürûri "30" 'âmmen 'alâ bedelihâ bi'l-intâci 26/03/1957-26/03/1987*, (Basıldığı Yer Yok 1987), s. 4-29.
- .....: *Ticâretü'l-Mevsil fi muhtelifi'l-'usûri*, el-Mevsil: Müdiriyyetü Dâri İbni'l-Esîr li't-tibâ'a ve'n-neşri 2013.
- El-Eb Yûsuf Kûşâkcı: *el-Emsâlü's-ş'a'biyyetü'l-Halebiyye ve emsâlü Mârdîn*, el-cüz'üs-sânî, Haleb: Matba'atü'l-İhsân 1978.
- Erpolat, Mehmet Salih: "Cizye Defterlerinin Sosyal ve İktisadî Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği", *Akademik Araştırma ve Dayanışma Derneği Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*, 4 (2015), s. 189-204.
- Evliya Çelebi: *Seyâhatnâme (III. ve IV)*, Seyit Ali Kahraman haz., I, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları 2013.
- Genç, Mehmet: "Mukâtaa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXI (2006) s.129-132.
- Göyünç, Nejat: "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Belleten*, LXV/243, (2001), s. 655-665.
- Gündüz, Ahmet: *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi 2003.
- Giuseppe Di Santa Maria Sebastiani: *Rihletü Sebastiyânî el-Eb Cüzîbe Dî Sântâ Mâriyâ el-Kermelî İlä el-'Irâk Senerü 1666 m.*, Betrus Haddâd trc., Beyrût: ed-Dârü'l-'Arabiyetü li'l-Mevsû'ati 2006.

- Güvâhî: *Pend-nâme (Öğütler ve Atasözleri)*, haz. Mehmet Hangirmen, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 1983.
- Honigmann, E. ve Bosworth, C. E.: "Al-Mawsıl", *Encyclopaedia of Islam* 2nd, VI, 1991, s. 899-902.
- Hut, Davut: *Musul Vilayeti'nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, Doktora Tezi Marmara Üniversitesi, 2006.
- İnalçık, Halil: "Cizye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VIII (1993), s. 45-48.
- Marufoğlu, Sinan: *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*, İstanbul: Eren Yayıncılık 1998.
- Stefanos Yerasimos ed.: *Tavernier Seyahatnamesi*, Teoman Tunçdoğan çev., İstanbul: Kitap Yayınevi 2010.
- .....: *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş, I, İstanbul: Kitap Yayınevi 2013.
- Khoury, Dina Rizk: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumunu Musul, 1540-1834*, Ülkün Tansel çev., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2003.
- Kurt, İhsan: *Türk Atasözlerine Psikolojik Bir Yaklaşım*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 1991.
- Masters, Bruce: *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism*, Cambridge: Cambridge University Press 2001.
- Mehmed Ali el-Ünsî: *Kâmüsül-lügati'l-Osmâniyyeti'l-müsemmâ dırârül-lâmi'âti fi müntehabâti'l-lügâti*, Beyrût: Matba'a-ı Ceride-i Beyrût 1318.
- Muhammed Ra'uf el-Gulâmî: *Kitâbü'l-müreddedi'l-emsâli'l-âmmiyyeti'l-Mevsulîyyeti*, nşr. Mü'eyyed el-Gulâmî, Bağdâd: Matba'atü's-Şefik 1384/1964.
- Muhammed Saîd El-Kâsimî v.dğr.: *Kâmüsüs-Sınâ'âti's-Şâmiyyeti*, II, nşr. Zâfir el-Kâsimî, Dimaşk: ed-Dârü Talâs li Dirâsâti ve't-Tercümeti ve'n-Neşri 1988.
- Nedkoff, Boris Christoff: "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)", çev. Şinasi Altundağ, *Bellekten*, VIII, 32 (1944), s. 599-652.
- Alizâde, Samed: *Oğuznâme (Emsâl-i Mehmedali) XVI. yy.da Yazılmış Türk Atasözleri Kitabı*, Eklerle yay. Ali Haydar Bayat, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı 1992.
- Orhonlu, Cengiz-İşıksal, Turgut: "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *Tarih Dergisi*, XII/17-18 (1963), s. 77-102.
- Râşid Mehmed Efendi Çelebizâde İsmail Âsım Efendi: *Târih-i Râşid ve Zeyli*, haz. Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur-Baki Çakır-Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul: Klasik Yayınları 2013, I.
- Raymond, Andre: *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş, İstanbul: Alfa/Tarih 2018.

- Samıkıran, Oğuzhan: “Nefs-i Şam Örneğinde Gayrimüslimlerin Nüfus ve Mesleklerine Dair Bir Araştırma”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID)*, III/2 (2014), s.183-250.
- Süleyman Sâ’îğ el-Mevsilî: *Târihü’l-Mevsil*, el-cüz’ü’l-evvelü, Mısır: el-Matba’atü’s-Selefiyye, Tarihsiz.
- Süleyman Sûdî: *Osmanlı Vergi Düzeni (Defter-i Muktesid)*, M. Ali Ünal haz., Isparta: Fakülte Kitabevi 2008.
- Şemseddin Sami, *Kâmûsü’l-Âlâm*, V-VI, İstanbul: Mehrân Matba’ası, 1316.
- .....: *Kâmûs-u Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları 2016.
- Eş-Şeyhü’l-İmâm Şihâbeddin Ebî Abdullah Yâkût bin Abdullah el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu’cemü’l-Büldân*, I-II-IV-V, Beyrût: Dârü Sâdır 1397/1977.
- Şinasi İbrahim: *Durûb-u Emsâl-i ‘Osmâniyye*, Kostantuniyye: Matba’a-ı Ebu’z-Zıyâ 1302.
- Tabakoğlu, Ahmet: *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları 1997.
- Tulum, Mertol: *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları 2011.
- Türkhan, M. Sait: *18. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de Ticaret ve Haleb*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2014.
- El-‘Udûl, Câsim Muhammed Hasan: “el-Kevârisü ve’l-zavâhirü’t-tabî‘iyyetü fi’l-Mevsil min hilâli mü’ellifâti’l-mü’errihi’l-Mevsilî Yâsîn bin Hayrullah el-Hatîb el-Ömerî”, *Dirâsâtü Mevsiliyyetü*, 13 Basım Yeri Yok, Temmuz 2006.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1995, III/I.
- Vak’anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi, Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte 1730-1744 (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, Mesut Aydınar haz., İstanbul: Kitabevi Yayınları 2007.
- Yâsîn bin Hayrullah el-Hatîbü’l-Ömerî, *Meniyyetü’l-udebâ’i fi târihi’l-Mevsilî’l-hadbâ’.* Sa’îd ed-Dîveci nşr., el-Mevsil: Matba’atü’l-Hedef 1374/1955.
- Yılmaz, Coşkun ed.: *Evlîya Çelebi Atlası*, İstanbul: Medam Yayınları 2012.

EKLER

Ek 1. XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Musul Cizyegüzârlarına Ait Tespit Edilen Meslekler*

Meslekler	1540				1558				1575			
	Yahudi Mah.	Dergâh Mah.	Kal'a Mah.	Kerkükî Mah.	Yahudi Mah.	Dergâh Mah.	Nasârâ Kal'a Mah.	Nasârâ Kerkükî Mah.	Yahudi Mah.	Dergâh Mah.	Nasârâ Kal'a Mah.	Nasârâ Kerkükî Mah.
Yassâ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Bakkal	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
Bennâ	-	9	-	-	-	1	-	-	-	2	1	-
Berber	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Bewâbdâr	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Çerçi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Dakkak	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Debbağ	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-
Delci	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Fâil	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Felâh	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-
Fertâl	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-
Garzâl	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-
Habbâz	-	-	2	-	-	1	1	-	-	2	1	-
Haddâd	-	-	1	1	-	-	-	2	-	-	1	-
Hammâl	-	2	1	-	-	1	-	-	3	2	-	-

* BOA, TD.d. 195, s. 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34; BOA, TD.d. 308, s. 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37; BOA, TD.d. 660, s. 44, 45, 46, 47, 48/49, 50, 51, 52).

OGUZHAN SAMIKIRAN

Hamdami	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-
Hammar	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Harabende	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Hariri	1	1	-	-	1	3	-	-	-	1	4	-	-	-	-	-
Harrat	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Haryat	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Kalci	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-
Kassar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Kethida	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mellah	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mualim	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mutaf	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Nakkas	-	2	-	-	-	2	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Neccar	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nekkar	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-
Ressam	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Sabbag	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Semman	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Tabbah	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Tabba'	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tabbak	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tahhan	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Tuccar	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Zebbal	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-

